

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ ЇЇ НАВЧАННЯ

Кваліфікаційна робота
РОМИ УКРАЇНИ. (НЕ)ВИДИМА ІСТОРІЯ НА СТОРІНКАХ ШКІЛЬНИХ
ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Галузь знань 01 «Освіта/Педагогіка»
Спеціальність 014 «Середня освіта»

Ярмолюк Олег Олександрович
здобувач
освітнього ступеня «магістр»
заочної форми навчання

Візітів Юлія Миколаївна,
науковий керівник
кандидат історичних наук, доцент
доцент кафедри історії та методики її

навчання

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1.	ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
1.1.	Історіографія.....
1.2.	Джерельна база.....
РОЗДІЛ 2.	РОМИ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ, ТРАДИЦІЇ ТА СТЕРЕОТИПИ
2.1.	Інтеграція ромів
2.2.	Історія ромського геноциду «Калі траш» («Чорний жах»)
РОЗДІЛ 3.	РОМСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ УКРАЇНИ
3.1.	Підручники для 6-9 класів
3.2.	Підручники для 10-11 класів
РОЗДІЛ 4.	ТРАГЕДІЯ РОМСЬКОГО НАРОДУ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ
4.1	ЗСУ, волонтерство
4.2.	Роми – творці новітніх символів російсько-української війни
ВИСНОВКИ	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72
ДОДАТКИ А-В.....	84

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах сучасної України важливим є формування інклюзивної історичної пам'яті, що враховує досвід національних меншин. Роми залишаються однією з найбільш дискримінованих груп, а їхня історія часто ігнорується у шкільних наративах. Осмислення цієї проблеми сприяє розвитку міжкультурного діалогу та демократизації освітнього простору. Дослідження відповідає європейським тенденціям інтеграції історії меншин у навчальні програми.

Вивчення історії ромського народу України є актуальною та багатоаспектною проблемою, що потребує негайного вирішення. Актуальність висвітлення історії ромів визначена історичними, культурними, соціальними, освітніми та правозахисними чинниками.

Роми – це невід'ємна частина українського суспільства протягом багатьох століть. Ця національна меншина має свою самобутню культуру та традиції, а також мову. Проте історія згаданої національної спільноти має фрагментарне представлення через кочовий спосіб життя більшості представників, а також через труднощі документування, упереджене ставлення.

Якщо обходити увагою чи маргіналізувати історію ромів України, то виникає ризик не досягти цілісної картини історії України. Рада Європи рекомендує включати історію ромського народу до курсів історії країн,

адже це може стати стимулом до посилення громадянської свідомості здобувачів загальної середньої освіти, а також позитивно впливатиме на повагу до різноманіття.

Історичний чинник полягає в тому, що наявних студій історії ромів, зокрема й чорної сторінки їх історії – геноциду ромського народу під час Другої світової війни «Калі траш» недостатньо. Насамперед це стосується підручників історії для закладів загальної середньої освіти, на сторінках яких ця тема практично замовчується, ігнорується авторами. При цьому є наукові дослідження, присвячені оцінці кількості жертв ромського геноциду в Україні, місць масових страт жертв серед ромського населення в часи Другої світової війни. Вивчення цих подій, їх розуміння та осмислення має на меті досягнення історичної справедливості, а також історичної пам'яті.

Історію ромського народу прийнято розглядати в контексті дискримінаційних проявів, упереджень. Проте на сучасному етапі важливість здобуває вплив ромської спільноти на культурне та мистецьке життя, на суспільство. За такого підходу розгляд історії України набуває багатогранності, цілісності, мультикультурності.

Якщо вивчати історію України, концентруючи увагу лише на національній більшості, то це може лише поглибити ексклюзив, укоренити дискримінаційні прояви. Висвітлення історії України може суттєво збагатитися за умови детальнішого розгляду історії національних спільнот, зокрема й ромської, доповнюючи історичний наратив.

Питанням історії ромів присвятили свої наукові роботи А. Адам, О. Беліков, О. Войтенко, О. Данілін, Ю. Зейкан, Н. Зіневич, Е. Навроцька, О. Козакова, Д. Кроу, В. Лукіяничук, Б. Лутц, Д. Лутц, Д. Малаков, М. Тяглий, Т. Снайдер, Т. Сторожко, Я. Турянин, А. Фрейзер.

З огляду на сказане вище було обрано тему кваліфікаційного

дослідження «Роми України. (Не)видима історія на сторінках шкільних підручників історії України». Відповідно до теми дослідження було визначено його об'єкт, предмет, мету, завдання.

Об'єкт дослідження. Історична пам'ять та репрезентація ромів у системі шкільної історичної освіти України.

Предмет дослідження. Особливості висвітлення історії ромів у підручниках з історії України, їхня (не)видимість у навчальних наративах та вплив на формування суспільних уявлень.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати зміст шкільних підручників історії України щодо згадок про ромів.
- Визначити, які теми та аспекти ромської історії залишаються поза увагою авторів підручників.
- Простежити зміни у репрезентації ромів у різних поколіннях підручників (радянських, пострадянських, сучасних).
- Оцінити вплив (не)видимості ромів у шкільних наративах на суспільне сприйняття та міжетнічні відносини.
- Запропонувати методологічні підходи до інтеграції ромської історії у шкільну освіту.

Наукова новизна. Вперше здійснено системний аналіз репрезентації ромів у шкільних підручниках історії України. Виявлено механізми замовчування та маргіналізації ромської історії у навчальних наративах. Запропоновано концепцію «(не)видимої історії» як аналітичний інструмент для дослідження освітніх практик пам'яті.

Хронологічні рамки. Основний період аналізу: від 1991 року (незалежність України) до сьогодення.

Апробація результатів дослідження.

1. Ярмолюк О. О. Візитів Ю. М. (Не)видимість геноциду ромів на

сторінках шкільних підручників історії України. The VII International scientific and practical conference «Current problems of modern inventions and theories», October 13-15, 2025, Sofia, Bulgaria. Pp. 29-33. URL : <https://eu-conf.com/en/events/current-problems-of-modern-inventions-and-theories>

2. Ярмолюк О. О. Візитів Ю. М. Роми України. (Не)видима історія на сторінках шкільних підручників історії України. Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference. Prague, Czech Republic. Pp. 39-42. URL : <https://eu-conf.com/en/events/scientific-trends-in-the-development-of-modern-technologies-and-inventions/>.

Робота складається з 4 розділів, списку рекомендованих джерел та літератури (114 позицій) трьох Додатків на 90 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1.

Історіографія

Історіографія ромського народу в Україні була сформована на тлі різних умов історичного соціального та політичного характеру. Перші згадки про ромів на теренах України зроблені наприкінці XVI-XVIII ст., проте вони не набули системності та здійснювалися здебільшого хаотично. Роми не були охоплені як група цілеспрямовано з позиції наукового інтересу. Представники ромської спільноти фігурували в документах побічним чином. В записах, які зробив Йоганн Антон Гільденшедт, ідеться про кочові групи ромів на Слобожанщині. Таку саму тематику мають дорожні спогади Ф. Вігеля. О. Войтенко вказує, що саме з цих записів розпочався процес документування ромської спільноти в Україні. Мандрівні нотатки містили стереотипи та спостереженнями за життям ромів.

За словами А. Фрейзера, науковий інтерес до ромської спільноти набув ґрунтовного характеру наприкінці XIX століття. Саме цей час дослідники відкрили новий етап історіографії, адже це вже були не лише побутові описи, а й робилися фольклорні розвідки, дослідження ромських говірок. Так, етнографічні розвідки Федора Вовка містять характеристики життєвого укладу ромів Поділля та Київщини. Олександр Рибakov досліджував фольклорний пласт культури ромського народу, діалекти ромської мови.

Як повідомляє Н. Зіневич, представники етнографічної спільноти Галичини, наприклад, Володимир Гнатюк, займався дослідженнями окремих громадських етнічних груп ромів Карпат. У свою чергу, це інтегрувало наукові студії розрізнених на той час українських земель в єдиний науковий контекст ромської тематики. Таким чином, в цей період

беруть свій початок наукові дослідження в сфері ромології. Роми стали об'єктом вивчення як етнічна цілісність зі своїми групами, що мають свою історію, культуру, мову з діалектами.

Д. Кроу вказує, що нова віха історіографії ромських досліджень розпочалася в радянський період і мала ідеологічний характер. В 1920-30-х рр. виникли об'єктивні причини для інтеграції національних меншин суспільне та культурне життя адже в цей час був запроваджений курс на політику коренізації. Так, наприклад науковець М. Костюшко вивчав побут, мову, соціальні та демографічні особливості в ромських спільнотах. Була розгорнута робота над ромською абеткою, підручниками ромської мови. Прикладом може слугувати опублікована в 1928 р. в «Науковому збірнику Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови» стаття О. Баранникова «Про діалект циган Артемівської округи». Цьому ж автору належать роботи «Об изучении цыган СССР» (1929 р.), «Цигани СРСР» (1931 р.).

Як стверджує О. Беліков, в науковій праці «Українські цигани» (1931) О. Баранников здійснив ретельний науковий аналіз говірок ромів України, завдяки якому зробив суттєвий висновок про прихід ромів відмінними від решти ромів СРСР шляхами. За словами О. Баранникова, українські роми – це окрема етнічна група. Науковець розкрив ключові заняття ромів з осілим та кочовим способами життя, акцентував увагу на високому ступені асиміляції з українцями. У книзі представлені численні фольклорні матеріали та фотографії. Хоча книзі притаманна оглядовість та певні помилки фактологічного характеру, однак для історії та етнографії українських ромів вона має вагоме значення.

О. Германо – перший професійний ромський письменник, дитячі та юнацькі роки якого пройшли в Україні. Вичерпна інформація про українських ромів представлена у його статтях. О. Германо акцентував

увагу на проблемах ромського життя. Він є автором видання «Бібліографія про циган. Показчик книг та статей з 1780 до 1930 рр.» (1930). Письменник є автором загальної розвідки «Цигани вчора й сьогодні» (1931).

Праці дослідника Л. Берга (1928) надають інформацію про чисельність, розселення, проживання та соціально-економічне становище ромів Бессарабії.

В. Філоненко у 1930 р. опублікував статтю, присвячену дослідження кримських ромів. Автором здійснений поділ кримських ромів на власне рома та гурбетів. В. Філоненко коротко описує рід занять, зовнішній вигляд, спосіб життя кожної етнічної групі, значно збагативши дослідження з цієї тематики. Його праця унікальна в цьому плані по сьогодні .

Проте кінець 1930-х років відзначився згортанням попереднього курсу і репресіями та припиненням інтересу до теми ромів, яка поступово вийшла з наукового обігу.

Таким чином, у міжвоєнному періоді відбувається суттєвий розвиток ромознавства. Протягом доволі короткого часу зроблено багато досліджень, що не втратили свою наукову цінність. Але варто зауважити, що деякі моменти історії ромського народу у тих студіях були представлені не лише в неповному вигляді, а з високим ступенем упередженості. Історичні події представлені у партійному контексті й тому мають винятково однобічний характер: усе було покликане демонструвати правильність комуністичної політики в національному питанні.

Н. Зіневич вказує, що після Другої світової війни інтерес до Ромської спільноти не виходить за межі фольклорних студій музичного та театрального мистецтва. Таким чином увага дослідників була зосереджена на музично-театральних колективах, їх репертуарному багатстві. Негласне табу було накладене на вивчення трагедії геноциду ромського народу Калі

Траш.

В роки незалежності України тема ромської історії здобула свою актуальність. Саме в 90-ті роки ХХ століття стали відправним пунктом в сучасних ромських студіях.

Так, в 1993 р. Г. Ємець та Б. Дяченко опублікували роботу «Циганське населення Закарпаття».

Авторству О. Данілкина належить книга «Культура циган України: минуле і сучасність» (2001), статті «Циганська кочівля і міграція в Україні: історія, вплив на формування кастовості, типологія» (2000), «Проблеми циган України: історія, сучасність, практика їх вирішення» (1996).

В 2006 р. побачила світ книга Аладара Адама, Юлії Зейкан та Євгенії Навроцької «Білий камінь з чорної катівні : Голокост ромів Закарпаття». Книга складається зі спогадів ромів Закарпаття, зібрані протягом 1998-2001 рр. в цей же час здійснювалося оформлення заяви-анкет, які подавалися до Окружного суду в Лос-Анджелесі до швейцарських банків, що зберігали кошти, які вилучили в ромів під час Другої світової війни. Видання містить документи, пов'язані з переслідуванням ромів. Такими документами є телефонне звернення представника угорської державної адміністрації комітагу Угоча доктора Кеміня до Міністерства внутрішніх справ Королівства від 16 липня 1941 року, отримане з Державного архіву Угорщини. (Секція К 149-1941-6-12103), Указ Віце-губернатора комітату Весмприм по справі охорони громадської безпеки та облави циган, Указ на облаву циган в комітаті Зала 1943 рік від віце-губернатора за числом 19563 (1943 р.), Указ урядового комісара південної зони воєнних дій по питанню посиленого контролю бродячих циган (1944 р.). Також в книзі представлені документи про масові розправи з ромами на території Житомирщини, підготовлені членами урядової комісії, список ромів, які уціліли від розправ, підготовлений Житомирським обласним представництвом

Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення». У виданні опублікована Архівна довідка про те, що розстріли ромів проводилися по всій окупованій фашистами території.

Книга Володимира Бамбули «Циганська доля – що вітер в полі. Нерідні діти світу» була видана в 2005 р. містить розповіді та спомини ромів з 1933 року і до сьогодення.

Олександр Беліков, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» присвятив свої численні статті геноциду ромів, становищу ромського народу в міжвоєнний період.

Н. Зіневич захистила дисертацію кандидата історичних наук за темою «Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела)» (2005) [51]. Також Н. Зіневич є авторкою ряду статей, присвячених геноциду ромів у Другій світовій війні, формуванню ромського етносу і його сучасному стану.

О. Войтенко розглядає тему геноциду ромів у навчальних курсах МОН України та аналізує неформальні практики увічнення трагедії в освітянському процесі¹.

Стаття І. Тарнавського (2015 р.) присвячена висвітленню політики уряду Румунії та румунської окупаційної адміністрації стосовно ромів на тимчасово окупованій землях України під час Другої світової війни.

І. Тарнавський розкрив причини геноциду ромів, описав яких форм набув геноцид та його етапи. Автор продемонстрував румунську антиромську політику, її регіональні особливості та ставлення окупаційної влади до різних груп ромських груп.

В. Лукіяничук в статті «Сінті та роми в умовах тоталітарного нацистського режиму» (2017) розкриває геноцид національної меншини сінті та ромів під час Другої світової війни. В. Лукіяничук здійснює аналіз ромознавчих досліджень, присвячених цьому періоду. У статті розглядаються

передумови, законодавча база, методи, з допомогою яких знищували згадану етнічну групу. Автор робить спробу з'ясувати діапазон чисельності жертв антиромських переслідувань. Розкритий расистський характер політики нацистів щодо ромів, доводиться планомірний та цілеспрямований характер антиромської політики від початку переслідувань. Автор звертає увагу на те, що масштаб геноциду сімті та ромів применшується у порівнянні з голокостом євреїв.

О. Козакова присвятила статті долі українських ромів у часи Другої світової війни в зарубіжній та сучасній українській історіографії. Авторка провела історіографічний аналіз досліджень українських ромологів на сучасному етапі. В статті обґрунтовані причини, що зумовили інтерес науковців до долі українських ромів. О. Козакова описує сучасний стан згаданих досліджень, їх основні напрями, проблематику та перспективи.

Михайло Тяглий, науковий співробітник Центру, відповідальний редактор часопису «Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі» має значний науковий доробок у галузі ромології. Він є автором низки статей: «Маленька» трагедія на узбіччі «великих історій»: геноцид ромів на Волині (1941–1944 рр.) (2023 р.), «Непомітні жертви» (2016 р.), «Окупаційна політика та доля ромів України» (2011 р.), «Роми: Геноцид» (2012 р.), «Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів (1941-1944)» (2016 р.).

Також М. Тяглий є упорядником збірника документів, матеріалів та спогадів «Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни» (2013 р.).

4 жовтня 2016 р. Києві відбулася міжнародна науково-практична конференція «Геноцид ромів України в період Другої світової війни: вивчення, викладання, комеморація», результати якої впорядковані в однойменному збірнику. Конференцію провели Український центр

вивчення історії Голокосту, Український інститут національної пам'яті, Національний музей історії України у Другій світовій війні, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Міжнародний фонд «Відродження» та німецький фонду «Пам'ять. Відповідальність. Майбутнє» (EVZ). У виданні представлені статті авторів Олександра Белікова, Миколи Бессонова, Сари Грандке, Олена Козакової, Тетяна Сторожко, Михайла Тяглого, присвячені тематиці. У статтях Іраїди Майданець, Інни Калинюк, Олега Охредька висвітлені методичні підходи до вивчення історії ромів у закладах освіти різних рівнів. Альона Казанська, Ірина Моторна, Оксана Янковенко присвятили свої статті вшануванню жертв Калі Траш.

В. Бакальчуком в авторській аналітичній записці наведені актуальні виклики процесу інтеграції ромської спільноти в українське суспільство станом на 2018 рік.

Під керівництвом О. Педан-Слепухіної (2020 р.) розроблений методичний посібник для вчителів і учнів, а також для тих, хто зацікавлений у збереженні пам'яті про українських ромів, що стали жертвами Другої світової війни. Посібник виданий з метою надання допомоги в організації системної виховної роботи в закладах загальної середньої освіти та місцевих громадах.

В посібнику представлені матеріали теоретичного та аналітичного характеру, пов'язані з політикою пам'яті та меморіалізації місць масових поховань у різні історичні періоди. У виданні репрезентовані загальні рекомендації, методичні розробки для роботи зі здобувачами освіти для підготовки та проведення меморіальних відвідин місць пам'яті.

1.2. Джерельна база

Джерельна база історії ромського народу в Україні представлена різноманітними матеріалами, однак суттєвою проблемою є відсутність письмових та документальних джерел, що створенні безпосередньо ромами.

Джерельна база ґрунтується на документах державних органів, зафіксованих усних свідчень, згадок в періодичних виданнях, етнографічних та фольклорних розвідках, творах мистецтва.

Незамінним джерелом історії Ромського народу на теренах України стали документи з архівів України та зарубіжжя. Перші згадки про ромів зустрічаються в документах XV – XVII ст. Авторами цих згадок є іноземні мандрівники, представники дипломатичних місій. Цікавим для дослідників є Гетьманські універсали, документи інституцій Гетьманщини, адже в них відображена інформація про міграційні процеси, рід занять та правове становище ромів. Документи Російської імперії зберігають свідчення про події XVIII – XIX століття. Ці документальні матеріали зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві (ЦДІАК), Львові та інших архівних установах України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), державних архівах кожної області.

О. Данілкін наголошує, що в цих архівних установах зберігаються різні матеріали з переписаними книгами, документи податкових ревізій або ж «Ревізькі казки», звіти поліцейських установ, адміністративні документи. розпорядження про примус ромського населення до осідлого способу життя, статистичні дані про чисельність та соціальне становище ромів.

Н. Зіневич вказує, що інформація з архівів Австро-угорської імперії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії також є суттєвим пластом у вивченні історії ромів в Україні, адже територіально землі України у різні історичні епохи перебували під юрисдикцією цих державних формацій. Відомості

взяті з архів згаданих країн дають важливі уявлення про життя ромського народу, його соціально-економічного статусу в Галичині, Закарпатті, Волині, Буковині. Виняткову роль відіграють документи радянського періоду, адже в них відображена політика Радянського Союзу стосовно ромів. В матеріалах НКВС та МВС міститься інформація про міграційні та репресивні санкції, політику паспортного обліку, заходи з примусу до осілости, свідчення про створення шкіл для ромів, закладів культури.

Статистичні демографічні дані радянської епохи щодо чисельності ромського населення, охоплення освітою, зайнятість, місця проживання відображені в матеріалах Всесоюзних переписів населення, що проводилися в 1926, в 1939, в 1959, в 1970, в 1979, в 1989 роках.

Усні історичні свідчення, спомини у значній мірі доповнюють інформацію, взятую з офіційних джерел. Вони роблять погляд на історію чіткішим та об'єктивнішим, адже походять від першої особи.

За останні десятиліття джерела усної історії значно збагатилися свідченнями, зібраними дослідниками з України та зарубіжжя. Представники різних ромських етнічних груп надали важливі відомості про побут традиції територіальні та трагічні події ромського народу. Завдяки усним свідченням актуалізувалося вивчення геноциду ромського народу «Калі Траш» (Чорний жах) в Другій світовій війні. Цьому питанню присвячені дослідницькі та меморіальні проекти.

Джерельну базу історії ромів в Україні також складають етнографічні розвідки здійснені в XIX-XX ст. Матеріали, зібрані дослідниками в представників ромського народу, відображають особливості побутового, традиційно-звичаєвого життя, ремесел та зайнятості, родинних та суспільних взаємовідносин ромського народу з місцевим населенням. Етнографічні розвідки проводилися українськими, польськими,

російськими і Австро-угорськими дослідниками в XIX – на початку XX ст. Високу значимість також має фольклорний матеріал, зібраний в представників ромського народу: пісенна спадщина, казки, легенди та перекази, що відображають ромський світогляд.

Серед джерел історії ромів ключову роль відіграють преса та періодичні видання XIX ст. В матеріалах друкованих видань згадуються представники ромської спільноти, пересування таборів, ярмарків, конфлікти та пригоди, інші події в яких фігурують роми.

Матеріали чехословацької, польської, румунської преси дають змогу знайти згадки про ромський народ в міжвоєнний період. В цих джерелах відслідковуються суспільні настрої щодо ромів, соціальні установки та стереотипи, соціально-економічне становище. У виданнях радянського періоду відображена офіційна парадигма щодо ромського питання, забарвлена пропагандизмом, політичні намагання створити нову ромську ідентичність, підкорену офіційному курсу СРСР. Винятковою цінністю володіють документальні пам'ятки трагедії Калі Трашу, матеріали радянських слідчих комісій та органів, документи окупаційної влади, адміністративних та дорадчих органів, міжнародних досліджень, оскільки містять інформацію про депортації та репресивні заходи, місця масових страт та поховань ромського народу в Україні. Вивчення цих джерел дає змогу розкрити на широкий загальний характер та масштаби трагедії які раніше не були відомі.

Також високою цінністю володіють історичні джерела візуального характеру – інформацію про життя ромського народу містять світлина, на яких зафіксовані моменти життєдіяльності в кочових таборах, під час святкових та інших знакових подій. У радянські часи поширеною стала практика кінохроніки, що уможливило фіксування історії ромів в Україні. На кадрах кінохронік відображені офіційні та побутові події життя

представників ромської національності, також в якості візуальних джерел постають твори образотворчого мистецтва в яких відображені представники ромської спільноти.

Історично цінними є матеріали лінгвістичних студій, представлені зразками місцевих говірок та діалектів мови ромів на теренах України. Лінгвістичні дослідження дають змогу з'ясувати особливості маршрутів міграції представників ромських громад, їх взаємодії з місцевим населенням, а також виявити унікальність та культурну самобутність ромського народу.

Лексичні та діалектологічні розвідки, проведені представниками української та закордонних наукових спільнот, виконують важливу функцію конструювання культурної та міжетнічної взаємодії ромського народу.

Доповнюють згадані джерела акти законодавчого та адміністративного рівня. В цих актах репрезентована офіційна політика щодо ромського населення в різні періоди історії. Законодавчо-адміністративні документи представлені указами, циркулярами, а в радянські часи – постановами, що закріплювали осідлий спосіб життя, отримання документів.

Наприклад, документальну базу дослідження складають розпорядження адміністративних органів окупаційної влади, каральних органів окупаційної влади, органів місцевого самоврядування, статистичні відомості органів місцевого самоврядування періоду окупації.

Важливий матеріал містять звіти окупаційних каральних органів. У повоєнні роки важливі відомості презентовані в документації Надзвичайної державної комісії по встановленню і розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників, документація повоєнних слідчих установ та органів правосуддя.

В документах незалежної України представлені концептуально-стратегічні засади щодо інтеграції ромського населення в український

соціум. На сучасному етапі затверджена «Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року».

РОЗДІЛ 2. РОМИ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ, ТРАДИЦІЇ ТА СТЕРЕОТИПИ

2.1. Інтеграція ромів

Для нашого дослідження особливостей інтеграції осіб ромської національності важливо розглянути таке поняття як «вразливі групи». Міжнародне право в якості «вразливих груп» розглядає ті соціальні групи населення, що через зовнішні чи внутрішні фактори позбавлені можливості повноцінної участі в житті суспільства, мають низький рівень соціальної інтеграції та знаходяться в зоні підвищеного ризику дискримінації. Вразливі групи мають потребу в додаткових заходах на рівні держави для того, щоб забезпечити рівність прав у суспільному житті, тобто повинні бути суб'єктами політики «позитивних дій».

Під позитивними діями мають на увазі сукупність спеціальних тимчасових заходів з правомірною, об'єктивно обґрунтованою метою, що покликана усунути юридичну чи фактичну нерівність в можливостях для особи й/чи групи осіб в реалізації на рівних засадах прав і свобод, наданих їм Конституцією України та її законами.

Доречно також розглянути й соціально-демографічні показники ромської спільноти.

Н. Зіневич зазначає, що згідно з даними перепису населення в 2001 році, кількість осіб ромської національності в Україні 47 тис. чоловік. Проте, з огляду на давність проведеного перепису, представлені дані володіють сумнівною релевантністю. За даними Омбудсмена та лідерів ромських громадських та правозахисних організацій та общин, станом на 2021 рік, згадується кількість 200-400 тис. осіб ромської національності. В різних областях України компактно проживають більше 3 тис. ромів.

Отож, навіть на загальнодержавному рівні немає достовірної

інформації про загальну чисельність ромів, відсутні актуальні дані про ромів, що інтегровані та представників ромської спільноти, яким, насамперед, необхідна політика «позитивних дій» зі сторони держави. Той факт, що ця інформація відсутня, є негативним чинком у виробленні та здійсненні державної політики «позитивних дій».

В. Бакальчуком була визначена низка ключових демографічних показників ромської спільноти в Україні. Так, ромська спільнота в Україні диференційована за субетнічними групами та включає влахів, кишинівців, келдерарів, кримів, ловарів, сервів, сервітика рома, синті, угрико рома, урсарів. Роми в Україні виявляють різноманіття в діалектичному та конфесійному плані, сповідуючи православ'я, мусульманство, протестантизм. Також спостерігається неоднорідність серед ромського населення в рівні володіння ними ромською, та українською мовами .

За словами Я. Панченка, представникам ромської спільноти в Україні характерне й дисперсне розселення, а також місця компактних постійних чи тимчасових поселень. Найбільші компактні поселення знаходяться в Закарпатській, Одеській, Дніпропетровській, Харківській областях. Ромська спільнота активно залучена до процесів міграції «сезонно-трудового» характеру, що передбачають тимчасове облаштування таборів.

Серед ромського населення України також є відмінності громадській активності та рівні соціалізації, у вразливому становищі в цьому аспекті є представники ромської спільноти серед ВПО, кількість яких за даними Г'вара Медіа на квітень 2025 року, в Україні становить 80-90 тис. осіб. Серед них окремою вразливою категорією жінки-ромки, а також ромки зі статусом ВПО.

Існує низка проблем, що перешкоджають соціальній інтеграції осіб ромської національності. Так, до проблемного кола соціальної інтеграції згаданої вразливої групи відноситься документування ромської меншини.

З того моменту як була прийнята Стратегія вирішення проблеми паспортизації рома набуло позитивної динаміки [67].

Щоб виконати п. 5 Плану заходів ДМС України, було запроваджене ведення обліку осіб ромської національності, що мають громадянство України. Проте потребує негайного вирішення питання обліку представників ромської громади, що мають потребу в паспортизації. Складнощі викликають проблеми щодо питань з оформленням свідоцтв про народження, ідентифікаційного коду, документів з прав на власність, реєстрація місця проживання.

Також значущими є проблеми, пов'язані з доступом до послуг медичного та соціального характеру (медичне обслуговування, соціальна та правова допомога, житлово- комунальне обслуговування компактних поселень, зокрема й тих, що мають сезонний характер). Складнощі у значній мірі спричинені відсутністю документів ідентифікації. Щоб розв'язати зазначену сукупність проблем, державні інституції при підтримці Ради Європи та співпраці з ромськими посередниками впроваджують та налагоджують їх взаємодію з органами влади та громадами ромів.

Серед значних невирішених проблем інтеграції представників ромської громади в соціум Я. Панченком називається питання доступності якісної освіти всіх її рівнів (від дошкільної до базової загальної середньої та професійної, вищої). Саме освіта – це один із провідних інструментів, здатних інтегрувати ромів в українському суспільстві. Низький рівень володіння державною мовою та загальної освіченості створює значні перешкоди в інтеграції представників ромської спільноти в українське суспільство.

В. Бакальчук у своїй роботі, посилаючись на аналітичний документ «Стан реалізації державної політики щодо ромів» відзначає, що ромське населення володіє вкрай низьким освітнім рівнем. Здебільшого

представники ромської спільноти мають неповну базову середню загальну освіту (37,2%). Майже кожна четверта особа ромської національності (24 %) освіти не має. Вкрай низьку частку складають роми, хто здобуває чи вже здобув вищу освіту – 1%.

Ускладнення проблема відбувається через сегрегацію закладів загальної середньої освіти за національною ознакою, якість освітніх послуг в цих закладах вкрай низька. Поширеною практикою серед дітей ромської національності стало переривання освіти та традиційні для них ранні шлюби. Попри те, що в 2017 році Міністерство освіти та науки зініціювало ідею вирішення ромської проблематики шляхом інклюзивної освіти, представники ромської спільноти поки що не відгукнулися на неї.

Серед проблем інтеграції ромів в українське суспільство значимим чинником є безробіття, нелегальне працевлаштування. Це спричиняє соціальну маргіналізацію значної частини представників ромської спільноти. В. Бакальчук повідомляє, що 63% осіб ромської національності безробітні, 22% мають часткову зайнятість, працюючи неповний робочий день, лише 15% мають повну зайнятість. Неможливість легально працевлаштуватися спричинює тіньову зайнятість значної частки ромського населення, аж до трудової діяльності поза правовим полем. Не розроблені й освітні програми, покликані подолати безграмотність серед представників ромської спільноти, як вразливої соціальної групи, програми, націлені на їхню професійну підготовку та працевлаштування.

В українському суспільстві в 2018 спостерігалися непоодинокі вияви, що свідчили про негативну тенденцію з експлуатації соціального маргіналізованого статусу певних представників ромської спільноти. Іншими словами особи ромської національності стали об'єктом іміджевих заходів «прямої дії» зі сторони рухів та організацій праворадикального спрямування. Ця тенденція прогресувала й наступні три роки.

Я. Панченко зауважує, що в 2018 році були скоєні напади на ромські табори. Зокрема 22 травня в Тернопільській області, 22 квітня та 7 червня в місті Києві, 9 травня поблизу селища міського типу Рудне Львівської області, 23 червня у Львові. Також в тому ж році почали з'являтися антиримські громадські об'єднання, зокрема у Львові (Л.О.В.Ц.І.), що оголосили метою своєї діяльності «очистку львівських вулиць від злочинців-циган», а також інформаційну антиромську кампанію.

Такі заходи «прямої дії» є джерелом поглиблення соціальної відокремленості ромського населення від решти українського суспільства та поширюють етнічні стереотипи, нівелюють довіру до української системи правоохоронних органів, буквально роблять легальним практику вуличного насильства. Щоб нейтралізувати ескалацію таких дискримінаційних та ксенофобних тенденцій важливо з високою ефективністю розслідувати злочини на ґрунті ненависті та показати прецедент незворотності покарання за ці злочини.

Не може не тривожити зростання тенденції до нападницьких дій на представників ромської спільноти в Україні, на чому неодноразово наголошувалося на засіданнях таких організацій як Рада Європи, Моніторингова місія ООН про ситуацію з правами людини в Україні, Європейський Союз, ОБСЄ, Посольство США. Через такі акти формується негативний імідж держави на міжнародній арені. Через такі дискримінаційні та відверто кримінальні кампанії руйнується образ України як демократично-правової держави, негативних рис набуває внутрішньополітична ситуація в самій країні.

Через антиромські іміджеві кампанії перед Україною виникає низка інформаційних викликів. Правозахисні організації, що співпрацюють з представниками ромської спільноти неодноразово акцентували увагу на відсутності висвітлення позитивного досвіду інтеграції ромів в

українському суспільстві вітчизняними медіа. Все це підтримує та закріплює негативні уявлення, стереотипи щодо ромського населення в українському соціумі. Рішенням комісії з журналістської етики прийняте рішення засудити такі порушення норм журналістської етики представниками вітчизняних засобів масової інформації. Комісія відзначила журналістські практики, що передбачають застосування профайлінгу за етнічною ознакою, незбалансованість сторін та формулювання оцінних поглядів у висвітленні подій на ромську тематику.

Подібні акції, зокрема антиромського характеру, є інформаційним приводом, що активно тиражується російським та проросійськими ЗМІ у світі для того, щоб в подальшому дестабілізувати внутрішню політичну ситуацію в Україні.

Висвітлюючи інциденти, пов'язані з життям ромської спільноти, лише в негативному ключі, журналісти застосовували мову ворожнечі та етнічного профайлінгу, в значній мірі посилювали суспільну напругу та породжували в соціумі стійку та глибоку ромофобію та стереотипи міжетнічного характеру.

Невирішені проблеми в соціальній інтеграції ромів спричиняють українському суспільстві значний соціальний розрив, у результаті чого закріплюються глибокі етнічні упередження та стереотипи. Так, українське суспільство зберігає значні та серйозні упередження щодо представників ромів ромської спільноти. В ставленні до осіб ромської національності переважають найвищі показники в індексу соціальної дистанції (5,66 з 6). В якості членів своєї сім'ї готові прийняти 5,95% та сусідів – 4,48% респондентів (нижчі показники лише стосовно осіб арабської спільноти), як потенційних близьких друзів – 2,78 % та колег по роботі – 1,63 % .

Надзвичайну важливість для вирішення проблем соціальної інтеграції ромського населення має активізація участі ромської спільноти та

ромських громадських організацій у житті українського суспільства.

Для розв'язання цього проблемного питання в суспільстві України міжнародні організації активно запроваджували програми, спрямовані на те, щоб подолати соціальну маргіналізацію та освітню сегрегацію ромського населення. В. Бакальчук у цьому контексті згадує про реалізацію Ромської програми Міжнародного фонду Відродження. З цією метою Фондом Відкритого суспільства розроблена освітня програма доступності дошкільної ланки освіти через національну мережу REYN «Рома ранні роки», запрацювала стипендіальна програма Ромського освітнього фонду доступу до вищої освіти.

Інтеграція ромів не втрачає актуальності в суспільстві загалом, і на рівні окремих регіонів зокрема. Органи державної влади, попри роботу Міжвідомчої робочої комісії відповідного спрямування не досягли суттєвих результатів у роз досягненні цілей Стратегії. Саме тому нагальним став перегляд змісту згаданих документів, необхідно було визначити основний суб'єкт, що несе відповідальність за реалізацію Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини. Через те, що відсутні надійні дані про кількість ромського населення в Україні, а також про ромів, що потребують отримання документів, що засвідчують особу стає неможливою оцінка масштабу проблеми соціальної інтеграції осіб ромської національності, а також ускладнюється рівень ефективності та адекватності проведеної органами державної влади діяльності.

Реалізацію заходів ефективної інтеграції представників ромської спільноти потрібно здійснювати з огляду на статистичні дані потенційних бенефіціарів політики «позитивних дій». Для цього потрібно провести відповідні профільні дослідження загальнонаціонального та місцевого рівнів. Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини будуть ефективними, якщо будуть вирішені питання

бюджетного фінансування на всіх рівнях.

Через низький рівень соціальної інтеграції ромської спільноти в український соціум роми мають статус «вразливої групи». Цю проблему потрібно вирішувати через активні заходи державної політики в цій сфері. Важливо надати особам ромської національності доступ до оформлення документів, необхідним також вважаємо полегшити доступ до соціальних послуг, обслуговування в медичних закладах, доступу до освіти на всіх рівнях (від дошкільної до професійної та вищої) та впровадження програм щодо працевлаштування «вразливих» груп, ромів зокрема.

Неефективна державна політика щодо інтеграції представників ромської спільноти в українське суспільство спричинила значну соціальну дистанцію стосовно ромського населення, міжетнічні стереотипи та конфлікти на етнічному ґрунті. Потрібна активна державна політика, що буде протидіяти мові ворожнечі, запобігатиме етнічний профайлінг зі сторони засобів масової інформації, діяльності органів правоохоронної системи та державних посадовців.

Держава, зволікаючи з вирішенням проблем інтеграції представників ромської національності до українського суспільства, ризикує загострити та ескалювати внутрішньополітичну напругу, якщо в подальшому експлуатуватиме ромську тему як дискримінаційних об'єкт зі сторони праворадикалів. Той факт, що ромська спільнота є вразливою групою, може бути використаним в створенні негативного іміджу України.

2.2. Історія ромського геноциду «Калі траш» («Чорний жах»)

Роми – одна з етнічних груп, яка в роки Другої світової війни зазнавала систематичного переслідування та планомірного винищення зі сторони нацистів. Проте, на відміну геноциду євреїв, геноцид ромів 1941-1944 рр. на

окупованій території України, фактично не вивчений, наукових досліджень цієї проблеми вкрай мало. У спільних роботах про антиромську політику нацистів (наприклад, у роботах Д. Кенріка та Г. Паксона, Ш. Бернадака, А. Фрейзера, Д. Кроу, М. Циммерманна, Г. Леві) наводяться лише окремі розрізнені факти переслідувань та вбивств ромів. Пояснюється це, на наш погляд, тим, що західні історики не мали можливості ознайомитися, вивчити та використовувати документи та матеріали на тему дослідження, які зберігаються як в архівах України. Проблема трагічної долі ромів України є багатоаспектною.

Чимало архівних документів наразі оцифровано. Що дає можливість мати вільний онлайн доступ до них. Джерельною базою дослідження є документи Надзвичайної державної комісії щодо встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (НГК), їхні копії знаходяться у ряді обласних архівів України. Щодо цих документів необхідно зазначити, що інформація, що міститься в них, часто є неповною і суперечливою, у низці випадків кількість жертв в окремих населених пунктах, особливо великих, значно завищується, але, з іншої сторони, в деяких населених пунктах жертви взагалі не враховані. Разом з тим, якщо йдеться про невеликий населений пункт, де всі знали всіх, то інформація про жертви в цьому населеному пункті є здебільшого точною і цій інформації, на наш погляд, цілком можна довіряти.

Мають недоліки і зведені повідомлення ейнзатцгруп (Ereignismeldungen UdSSR), деякі з яких також використовуються в цьому підрозділі. До цих недоліків можна віднести, зокрема, неповноту інформації, її фрагментарність та іноді спотворення фактів.

Н. Зіневич вважає, що загалом до документів НГК та зведених донесень ейнзатцгруп слід ставитися критично, не абсолютизувати дані з них, використовувати їх дуже обережно та намагатися перевіряти наявну в них

інформацію документами з інших джерел.

М. Гон констатує, що частина вчених відмовляються від визнання антиромської політики в якості геноциду, а їхні пояснення ґрунтуються на тому, саме наслідки, а не наміри володіли геноцидарним характером в певних діях нацистів. А це свідчить про те, що не практикувалася свідомо планомірна політика, спрямована на те, щоб винищити етнос, що базувалася на основі нацистської расової теорії, проте й не відомі спроби пом'якшення політики, в якій як вторинний наслідок виступав геноцид. Так, в числі представлених аргументів, головними є положення про відсутність расового підґрунтя в загальному плані остаточного вирішення ромського питання, адже нацисти розмежовували осілих і кочових ромів на Сході, а також змішаних і «чистих» ромів в Німеччині, що зробило можливим для частини ромів уникнути знищення. Але той факт, прямі офіційні накази були відсутніми, не означає, що геноцидарні дії не здійснювалися.

За словами А. Джонса саме геноцидні дії, вчинені нацистами, виявили опосередкований вплив на утвердження свідомості в питаннях етнічної єдності в русі ромського націоналізму на сучасному етапі. Це має відношення як до загальносвітових тенденцій, так і політизації етнічності ромської національної меншини в умовах незалежної України.

Знищення ромів на українських теренах є локальним виміром глобальнішого явища, проте й відрізняється внутрішніми регіональними контекстами, які доречно проаналізувати.

Г. Коваль і О. Коваль підкреслюють, що політика нацистів стосовно ромів в Україні мала репресивний характер, на неї впливали не лише директиви, що надавала центральна влада, а й також відрізнялася від регіону до регіону в своїй реалізації, яка подекуди опиралась на місцеві ініціативи, що надає неоднозначності антиромській кампанії.

В часи нацистської окупації Україна мала свій поділ. Так, більша

частина українських земель утворила Рейхсмісаріат «Україна». На землях, що сьогодні належать Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях був утворений дистрикт «Галичина», що став частиною генерал-губернаторства із центром в Кракові. До Румунії були включені території південного заходу України («Трансністрія»). Закарпатську Україну в жовтні 1939 року окупували угорські війська.

В тих регіонах, що потрапили у підпорядкування військової адміністрації здійснювалися найінтенсивніші дії щодо вирішення «циганського питання». Київщина стала одним з таких регіонів, адже в часи окупації стала частиною генерального округу «Київ», що був частиною рейхскомісаріату «Україна». Коли землі генерального округу «Київ» були повернуті під юрисдикцію цивільної адміністрації, значна частина ромів регіону зазнала знищення.

Варто зауважити, що чітких інструкцій центральних поліцейських органів нацистської Німеччини щодо поводження з ромами на окупованій території України, не існувало (принаймні вони досі не виявлені). Міністерство окупованих східних територій (А. Розенберг) лише 15 листопада 1943 р. після майже півторарічної підготовки видало розпорядження «Про поводження з ромами в окупованих східних областях». Згідно з цим розпорядженням ромів слід було зібрати в «особливих таборах та поселеннях і тримати там під контролем». Однак для України це розпорядження вже ніякого значення не мало – збирати в ці табори фактично не було кого. Знищення ромів в Україні завершилося навесні 1943 р.

Відсутність чітких інструкцій на практиці призводила до того, що доля ромів на окупованій території повністю залежала від ставлення до них місцевої поліцейської влади. А це ставлення у різних окупаційних зонах мало певні особливості, у зв'язку з чим доцільно розглянути антиромські

заходи у кожній із зон окремо.

Під управлінням німецьких військових комендатур (зона військової адміністрації) постійно перебували Донецька, Луганська, Харківська, Сумська та Чернігівська області, а також де-факто Крим. До 1 вересня 1942 р. військові комендатури також керували Полтавською областю та лівобережними частинами Київської (у межах 1941 р., тобто включаючи сучасну Черкаську область), Дніпропетровською, Запорізькою (у межах 1941 р.) та Миколаївською (у межах 1941 р., тобто включаючи Херсон).

Крим був окупований частинами 11-ї армії в основному наприкінці жовтня – початку листопада 1941 р. ейнзатцгрупа D, що діяла в тилу цієї армії, відразу ж приступила до «політичного умиротворення» знову захопленої території. У ході цього «умиротворення» лише з 15 листопада до 15 грудня 1941 р. поряд з 17645 євреями, 2504 кримчаками, 212 комуністами та партизанами було розстріляно та 824 ромів 18. Ці перші жертви серед ромського населення Криму були переважно із Сімферополя, в якому був ромський квартал. Усі зібрані роми були розстріляні в протитанковому рові поблизу міста. За наказом шефа ейнзатцгрупи D оберфюрера СС О. Олендорфа контролював розстріл ромів його ад'ютант оберштурмфюрер СС Г. Шуберт, який після війни на судовому процесі у справі ейнзатцгруп у Нюрнберзі докладно описав цю акцію. Шуберт визначив кількість жертв у 700–800 осіб.

На початку грудня 1941 р. група ромів була розстріляна в Алушті і 29 грудня 1941 – в Керчі.

За словами М. Бессонова, розстріл в Алушті, де роми спочатку були поміщені в один табір з євреями, був здійснений загоном зондеркоманди 116 (командир загону – оберштурмфюрер СС Г. Штам) за участю місцевих поліцейських. Що стосується Керчі, то кілька ромів знаходилися серед тих кількох сотень чоловіків призовного віку, схоплених польовою

жандармерією 28.12.1941 р. в селищах поблизу міста (Самострой, Комиш-Бурун, Рудстрой, ГРЕС) і розстріляних 29 грудня 1941 р. арешт і розстріл чоловіків було здійснено для запобігання їхньому призову до Червоної армії після залишення німецькими військами Керченського півострова. На поточний момент не можна точно встановити виконавців акції, оскільки у звітах ейнзатцгрупи D за другу половину грудня 1941 вона не відображена.

Ймовірно, у грудні 1941 р. зондеркоманда 106 також розстріляла невелику групу ромів у Феодосії, де 10 грудня 1941 р. поряд з 831 євреєм та 449 кримчаками було зареєстровано 10 ромів.

О. Беліков зауважує, що на початку 1942 р. була влаштована облава на ромів в Євпаторії, в селищі Біюк-Онларе та в с. Табулди (с. Найдєнівка), Карагоз (нині с. Первомайське, Кіровського району) та Джума-Елі, в Старому Криму.

Б. Лутц та Д. Лутц наводять дані, що наприкінці березня – початку квітня 1942 р. були убиті в «душогубці» і скинуті в рів у північно-східній частині Джанкою близько 200 ромів, що проживали в селах в Джанкойському районі, зокрема, в селах Абакли-Тома (пос. Лазурка, нині не існує. Новокримське). Ці вбивства були скоєні загоном зондеркоманди 106, який тоді дислокувався в Джанкої (командир загону – оберштурмфюрер СС Зігфрід Шухарт). Загалом із грудня 1941 р. до червня 1942 р. у Криму було винищено близько 1300 ромів.

М. Бессонов наводить дані про те, що в червні 1942 р., за німецькими підрахунками в Криму (без м. Севастополь, районів Албат, Балаклава, Алушта, Судак, Керч, Ленінське) ще залишилося 405 ромів. Фактично ромів було більше, оскільки окупанти навряд чи змогли врахувати їх всіх, особливо осілих. Багато з цих ромів напевно пережили окупацію – одні, інтегровані в кримсько-татарське оточення, завдяки заступництву зі

сторони кримсько-татарських мусульманських комітетів (наприклад, у Бахчисараї), іншим просто пощастило, оскільки ейнзатцгрупа D, яка прагнула до знищення, а новостворене восени 1942 р. стаціонарне відомство поліції безпеки та ЦД явно не поспішало «остаточно вирішувати» «ромське питання», чекаючи чітких вказівок з Берліна, які, швидше за все, так і не надійшли. Вціліли принаймні кілька сотень людей.

На території Чернігівщини перше документально зафіксоване вбивство ромів мало місце у жовтні 1941 р., коли загін зондеркоманди 4а «під час поїздки з Вирви до Дедерів затримав ромську банду в кількості 32 осіб. Під час обшуку їхнього воза було виявлено німецьку амуніцію. Оскільки банда не мала документів і нічого не могла сказати про походження цих речей, вона була страчена» [41].

Систематичне переслідування та винищення ромів на Чернігівщині почалося з середини 1942 р. Так, 10 червня 1942 р. начальник поліції безпеки та ЦД у Чернігові (1942-1943 рр. ним був штурмбаннфюрер СС Т. Крісттензен) видав розпорядження про «місце проживання циган». Це розпорядження зобов'язувало ромське населення під загрозою «суворого покарання» стати на облік у найближчій поліцейській дільниці з метою переселення до «точно означених місць, які вони без дозволу влади не мають права залишати» 41. У Чернігові тоді були спочатку зареєстровані всі роми, що проживали в місті⁴². Через деякий час вони були заарештовані і ув'язнені до міської в'язниці, зайнявши 26 камер, а 30 вересня 1942 р. ромів (кілька сотень людей) з усіх цих камер відвезли на розстріл.

Інший масовий розстріл ромів стався в Новгород-Сіверському 6 січня 1943/ його жертвами стали 387 осіб. 26 лютого 1943 р. у с. Горбово Новгород-Сіверського району було розстріляно ще 40 ромів. Загалом у 1941-1943 рр. на території області було винищено понад 1000 ромів.

На Сумщині відомі принаймні два випадки вбивства ромів, а саме в

Сумах у середині 1942 р. було розстріляно близько 30 ромів та 7 січня 1943 р. у с. Ленінське Кролевецького району було заарештовано 46 ромів, вивезено до районного центру та розстріляно.

У Харківській області відомі два випадки вбивства ромів: у м. Балаклія – близько 50 чоловік і в самому Харкові – принаймні кілька сімей ромів.

На Донеччині відомі два випадки вбивства ромів: у м. Артемівськ наприкінці лютого 1942 р. було розстріляно принаймні кілька десятків ромів. Розстріл був здійснений загоном зондеркоманди 4б. Виявлення, арешти та розстріли ромів у місті тривали й у наступні місяці. Так, 13 квітня 1942 р. був зроблений арешт ромської сім'ї (8 осіб), яка проживала на 1-й лікарняній вулиці. Щонайменше 40 ромів у 1942 р. було розстріляно у Маріуполі. Розстріл був здійснений загоном зондеркоманди 10а [15].

У лівобережній частині Запорізькій області розстріли ромів мали місце, принаймні, у шести населених пунктах у період з жовтня 1941 р. по лютий 1942 р. Загальна кількість жертв склала близько 600 осіб. 9 квітня 1942 р. 882-а гарнізонна комендатура в Михайлівці доповіла про передачу в СД Мелітополя ще 40 ромів, які також були розстріляні.

М. Тяглий вказує, що вбивства ромів у жовтні 1941 р. були скоєні, ймовірно, німецькими солдатами, які зайняли ці населені пункти. Розстріл у Молочанську (перед розстрілом роми були зібрані у в'язниці) було здійснено місцевими поліцейськими. У Молочанську (Хальбштадт) з листопада 1941 р. знаходилася дільнична команда 31 (Bereichskommando), завданням якої стала опіка фольксдойче. Цілком вірогідно, саме ця команда і сформований нею загін самооборони з-поміж етнічних німців і здійснили розстріли заарештованих у місті ромів, євреїв та радянських активістів. Розстріли у січні – лютому 1942 р. були зроблені командами 12 (Гуляйполе, Пологи) та 10а (Мелітополь) зі складу ейнзатцгрупи D.

Розглянемо факти вбивств ромів у зоні німецької громадянської

адміністрації, тобто в Рейхскомісаріаті Україна, що почав формуватися 1 вересня 1941 р., коли громадянській адміністрації було передано від військової адміністрації три області (Волинська, Рівненська та Кам'янець-Подільська), що утворили Генеральний округ Волинь та Поділля. 20 жовтня 1941 р. цивільній адміністрації було передано Житомирську та Вінницьку (на північ від р. Південний Буг) області, що утворили Генеральний округ Житомир, а також правобережну частину Київської області (включаючи сучасну Черкаську), що утворила Генеральний округ Київ. 15 листопада 1941 р. цивільній адміністрації було передано Кіровоградську та Миколаївську (правобережну частину, включаючи м. Херсон) області (що склали Генеральний округ Миколаїв), а також правобережні частини Дніпропетровської та Запорізької областей (що увійшли до Генерального округу Дніпропетровськ). Зрештою, 1 вересня 1942 р. влада громадянської адміністрації була поширена на лівобережні частини Київської, Дніпропетровської, Запорізької та Миколаївської областей, а також на Полтавську область.

У Волинській області перше задокументоване вбивство ромів сталося 2 червня 1942 р., коли в селі Шиловода, де німецька жандармерія розстріляла 64 ромів. У службовій записці від 17 серпня 1942 р. командувач поліції безпеки та ЦД у Генеральному окрузі Волинь та Поділля зафіксував розстріл у Камінь-Каширському та Ковелі 76 ромів. У Ратному 1942 р. було вбито близько 30 ромів, поблизу Заболоття навесні 1943 р. розстріляно близько 50 ромів і в с. Видерта в 1943 р. – 50-60 ромів.

У Рівненській області за матеріалами НГК проходять лише два випадки вбивства ромів, а саме в Сарнах 26 серпня 1942 р. було розстріляно близько 200 ромів і в с. Воронки – 15 ромів.

У Кам'янець-подільській (Хмельницькій) області мали місце розстріли ромів, про що стає відомо з листа начальника жандармерії в гебіті мейстера

Ф. Якоба генерал-лейтенанту поліції Р. Квернеру від 21 червня 1942 р. Розстріл ромів мав місце в Кременці в серпні 1942 р.

На Житомирщині у матеріалах НГК зафіксовані вбивства ромів у червні 1942 р. у Малині та Янушполі (Іванополь) – відповідно близько 300 та 60 осіб. Ще 32 роми були вбиті в с. Голішах (Олевський район). Розстріл ромів також мав місце в лісі на захід від селища Богунія поблизу Житомира. Групу ромів (26 осіб), схоплених у Житомирській області, наприкінці лютого 1943 р. було депортовано до табору Плашув поблизу Кракова (Польща). Діти з цього табору пізніше були переведені в табір у Лодзі (1945 р. вони змогли повернутися на батьківщину), тоді як дорослі спочатку були переведені в один з таборів у Німеччині, а потім до Франції.

На Вінничині розстріли ромів мали місце також у червні 1942 р., принаймні у двох населених пунктах: у Літині 12 червня 1942 р. було розстріляно 76 ромів і в Козятині – 16 ромів.

У Київській області у радянських адміністративних межах 1941 р. вбивства ромів почалися у травні 1942 р., коли у Васильків з усього району було зігнано і потім розстріляно 52 сім'ї ромів. Близько 250 ромів було розстріляно у серпні 1942 р. в Обухові. Розстріл здійснили німецька жандармерія та українська допоміжна поліція. Ще 120 ромів було розстріляно у лісі біля с. Білозір'я поблизу м. Сміла (нині Черкаська область).

У самому Києві, за даними І. Левітаса, вже в перші дні окупації, ще до розстрілу євреїв, тобто в 20-х числах вересня 1941 р., за Кирилівською церквою» було розстріляно три табори куренівських ромів; при цьому І. Левітас не вказує джерело. Твердження І. Левітаса розходиться зі спогадами Л. Заворотної (під час війни жила біля Бабиного Яру), яка в 1997 р. розповідала, що ромів розстріляли в Бабиному Яру, і вона сама бачила, як повз її будинок їхали ромські кибитки, але було це вже значно пізніше.

Свідчення професора київського лісогосподарського інституту

I. Житова показують, що ромів розстріляли «приблизно через два-три місяці» після розстрілу євреїв, тобто наприкінці 1941 – початку 1942 р. За переписом населення, проведеним міською управою, у Києві на 1 квітня 1942 р. ще мешкало 40 циган. Можливо, вони також були піддані знищенню, як і їхні одноплеменники взимку 1941-1942 років.

На Полтавщині вбивства ромів розпочалися також у травні 1942 р., коли територією області ще керувала військова адміністрація. Так, розстріли відбулися у Пирятині, Зінькові, селищі Чутовому, в 1943 р. у Кобеляках, Лубнах.

У Кіровоградській області в радянських адміністративних кордонах 1941 р. перші вбивства ромів були скоєні на початку вересня 1941 р. ейнзатцгрупою С в районі Новоукраїнки. Є також відомості про розстріл 50 ромів у Новоукраїнці взимку 1941-1942 років за участю 1-ї роти 69-го резервного поліцейського батальйону. Проте систематичного характеру винищення ромів набуло з травня 1942 р. в Новоукраїнському районі, в с. Яниче Чигиринського району. Близько 1000 ромів у 1942 р. були зігнані до в'язниці в Кіровограді, після чого було зроблено їх розстріл. Організатором винищення ромів був керівник відділення поліції безпеки гауптштурмфюрер СС В. Брауншмідт.

На Дніпропетровщині області почалися знищення ромів почалося пізно восени 1941 р. поблизу Нікополя, у червні 1942 р. в районі Кривого Рогу за розпорядженням гебітскомісара д-ра Г. Фріка, Покровському районі наприкінці 1942 р., в 1943 р. в Широкому, що входило до складу гебіту Кривий Ріг. Відбувалися облави за участю жандармерії та української допоміжної поліції.

У Миколаївській області в адміністративних межах 1941 р. розстріли ромів мали місце у самому Миколаєві вже у січні 1942 р., ймовірно за участі загону ейнзатцкоманди 5 під керівництвом унтерштурмфюрера СС

Г. Занднера. У 1942 р. було розстріляно близько 500 ромів у Херсоні, у Бериславі, Старосолдатському. Винищення ромів у лівобережній частині області (нині це територія Херсонської області) було здійснене переважно у травні 1942 р., тобто тоді, коли цією територією ще керували військові комендатури.

В дистрикті Галиція спочатку роми були поза увагою німецької адміністрації. Переслідувати ромів у дистрикті почали в лютому 1942 р., коли губернатор дистрикту (по лінії управління внутрішньої адміністрації) з посиленням на вказівку уряду Генерал-губернаторства наказав спочатку виявити угорських, румунських, словацьких, а також усіх інших іноземних ромів.

19 березня 1942 р. начальник відділу населення та соціального забезпечення у відомстві губернатора дистрикту полковник А. Бізанц поінформував крейсгауптманів у Дрогобичі, Коломиї та Станіславі про те, що є можливість «евакуювати» таких ромів. У Дрогобичі, зокрема, було виявлено 18 сімей румунських ромів (120 осіб), які, як видно з повідомлення штадтгауптмана Дрогобича В. Меллерса крейсгауптману Е. Едамцику від 23 лютого 1942 р., «були явно евакуйовані сюди. Іноземні роми, згідно з донесенням команди поліції охорони порядку в Дрогобичі крейсгауптману, «16 або 27 березня 1942 р. переселилися до Кракова», а точніше, були змушені тікати з крейсу, після того як ними зайнялася кримінальна поліція.

Іноземні роми з крейсів Коломия та Станіслав були, ймовірно, наприкінці березня – на початку квітня 1942 р. разом з євреями депортовані до табору знищення Белжець. 30 квітня 1942 р. відділ населення та соціального забезпечення у відомстві губернатора дистрикту доповів відділу населення та соціального забезпечення в уряді Генерал-губернаторства про евакуацію ромів. З цієї доповіді випливає, що в

дистрикті було 536 іноземних та 670 польських ромів; крейс Станіслав доповів про відсутність ромів.

Стосовно місцевих ромів, то стосовно них якоїсь одноманітної політики як у дистрикті Галичина, так і в усьому Генерал-губернаторстві не існувало. Тільки 13 серпня 1942 р. командувач поліції охорони порядку в Генерал-губернаторстві оголосив про наказ Гімmlера, згідно з яким проти ромів у принципі не слід застосовувати поліцейські заходи лише тому, що вони роми; проти них слід «нещадно діяти» тільки в тому випадку, якщо вони вчинили кримінальні злочини, «приєдналися до бандитів або діють як їхні посібники» [2].

За словами М. Тягло, на практиці ці вказівки місцева влада трактувала дуже широко. Фактично доля ромів цілком і повністю залежала від ставлення до них цієї влади, а вона була неоднозначною. У зв'язку з цим в одних районах, яких була, мабуть, більшість, ромів не чіпали і ставилися до них досить терпимо, тоді як в інших районах їх знищували. Так, влітку 1942 р. німецька жандармерія під час акції проти «жебраків» у Городку розстріляла 25 ромів, тоді ж в районі Рави-Руської оперативна команда 1-ї роти 133-го поліцейського батальйону схопила і розстріляла 24 роми, а в період з 16 до 22 серпня 1942 р. заарештувала ще 6 ромів. У Дрогобичі та Бориславі, де у березні 1942 р. було зареєстровано відповідно 114 і 132 роми, останнім у серпні 1942 р. було наказано з'явитися в поліцію, де вони були заарештовані та через деякий час депортовані до таборів примусової праці. Коли першій половині 1943 р. в окрузі проводилася ліквідація єврейських гетто, цілком можливо, що разом із євреями в окремих населених пунктах було розстріляно і роми (як, наприклад, відомо про Самборі, де це сталося в червні 1943 р.). Загалом і загалом у Східній Галичині у 1942-1943 рр. було винищено кілька сотень ромів [87].

I. Моторна вказує, що в 1941-1944 рр. під румунським управлінням

знаходилася територія України між річками Дністер та Південний Буг – Трансністрія, а також Північна Буковина (сучасна Чернівецька область). На території Трансністрії перші вбивства ромів відбулися вже у серпні 1941 р. Так, поблизу Іванівки Одеської області були розстріляні 70 кочових ромів. 30 серпня 1941 р. ще 6 ромів, звинувачених у пограбуванні, було розстріляно німецькими солдатами у Березівці (Одеська область). Ейнзатцгрупа D, команди якої у серпні – жовтні 1941 р. діяли на цій території і завдання яких поряд зі знищенням євреїв входило і знищення «асоціальних елементів», тобто ромів, у своїх звітах за цей період вбивств ромів не зафіксувала. Водночас у післявоєнних свідченнях колишніх членів цих команд ми знаходимо згадки про вбивство ромів. Так, згідно зі свідченнями 21 квітня 1947 р. радянським слідчим органам колишнього службовця ейнзатцкоманди 12b К. Кюля, наприкінці серпня 1941 р. в районі с. Широколанівка Миколаївської області ця команда розстріляла 50-60 ромів. Інший член цієї ж команди, Г. Вігман, у своїх післявоєнних свідченнях західнонімецьким слідчим органам згадав розстріл у районі Миколаєва у вересні – жовтні 1941 р. групи ромів, у возі яких під час обшуку було виявлено німецький кулемет. Можливо, у звітах ейнзатцгрупи D за цей період убиті роми окремо не згадувалися тому, що вони або включалися до загальної кількості вбитих євреїв, або ж класифікувалися як «асоціальні елементи».

Як вказує І. Тарнавський, 1 травня 1942 р. І. Антонеску наказав депортувати в Трансністрію кочових та «асоціальних» ромів з Румунії. У травні 1942 р. жандармерія та поліція здійснили відбір та реєстрацію таких ромів; їх виявилось 40909, зокрема 9471 кочових і 31438 осілих, і вони становили приблизно 20% всіх ромів Румунії (у межах 1942 р. у Румунії, згідно з офіційною статистикою, проживали 208700 ромів, фактично їх було більше) [82].

Депортації підлягали насамперед кочові роми. 25 червня 1942 р. Рада міністрів віддав наказ про їхню депортацію, яка завершилася 15 серпня 1942 р. Цією першою депортацією було охоплено 11441 чоловік – 2352 чоловіків, 2375 жінок та 6714 дітей¹¹⁶. 22 липня 1942 р. І. Антонеску наказав про депортацію визнаних «небезпечними і небажаними» осілих ромів. На підставі цього наказу 12-20 вересня 1942 р. в Трансністрію було депортовано ще 13176 осіб. На початку жовтня 1942 р. у Трансністрії (переважно у повітах Голта і Очаків) вже було 24686 румунських ромів – 11441 кочових, 13176 некочових і 69 з-поміж колишніх ув'язнених. Пізніше до них приєдналося ще приблизно 600 осіб, так що загальна кількість депортованих становила 25 283 – 7856 чоловіків, 7266 жінок та 10 161 дитина. Згідно з письмовими свідченнями 15 квітня 1945 р. колишнього префекта повіту Очаків (Очаківський, Варварівський, Березанківський райони нинішньої Миколаївської області) підполковника В. Горського, наприкінці серпня 1942 р. на ст. Трихати протягом тижня було доставлено близько 11,5 тис.; багато хто був майже голий, у лахмітті. Роми були розподілені в радіусі 40-50 км; вони знаходилися просто неба протягом декількох тижнів, а потім були переведені в бараки в селах Олександродар і Велика Корениха, де не було ні вікон, ні дверей. У цих бараках роми залишалися до початку листопада 1942 р., а потім за наказом з Одеси Горський евакуював із чотирьох сіл на Південному Бузі місцевих мешканців та поселив ромів там. Близько 4 тис. ромів, за даними Горського, померли взимку 1942-1943 р. від голоду, тифу та холоду, деякі були розстріляні «жителями німецьких колоній» (наприклад, у с. Шенфельд загонами самооборони, що створювалися з колоністів-фольксдойче) і потім спалені. В додатку А наводимо донесення агента сигуранци від 5 грудня 1942 р. в якому описане становище ромів у тому повіті.

За словами М. Бессонова, основним місцем поселення ромів у повіті

Очаків було с. Ковалівка (Ткачівка) на р. Південний Буг (нині Варварівський район, Миколаївської області). У цьому селі у березні 1943 р. перебувало 3423 роми, розподілені по чотирьох робочих відділеннях. За колючим дротом, без їжі, вони змушені були продавати свій одяг, щоб вижити. Їх косили тиф та голод. Найбільш витривалі були переведені в села Суха Балка та Мостове (Мостівський район, повіти Березівка; нині Веселинівський район, Миколаївської області), де їм видали одяг, оскільки вони були зовсім голі.

Осілі роми були депортовані у повіт Голта (Первомайський, Кривоозерський, Доманівський, Врадіївський райони нинішньої Миколаївської області та Любашівський район Одеської області). У цьому повіті в листопаді 1943 р. ще було 9567 ромів. Коли 1942 р. сюди ромів доставили, у них відібрали коней і вози, поселили у свинарниках, не давали ні їжі, ні дров, внаслідок чого тисячі з них померли.

У березні 1944 р., за даними румунської жандармерії, у Трансністрії ще знаходилося 12083 ромів. Саме стільки ромів змогли вижити. До них слід додати ще приблизно 2 тис. ромів, які в різні часи і з різних причин були репатрійовані або на свій страх і ризик у 1942-1943 роках тікали з Трансністрії і були знову схоплені. Таким чином, загалом у 1942-1944 р. у Трансністрії загинуло приблизно 11 тис. депортованих сюди ромів, вижило приблизно 14 тис.

На території Північної Буковини із матеріалів ЧДК відомо лише про один випадок вбивства ромів. Це вбивство сталося в Путилівському районі, і його жертвами стали 5 людей.

Доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали поголовному винищенню, власне, лише за свою етнічну приналежність. Оскільки роми ділилися на кочових та осілих, то теоретично передбачалося різне ставлення до цих груп. Однак на практиці

жодної різниці між осілими та кочовими ромами не робилося, та їх поголовне винищення було питанням лише часу. Мотивувалося поголовне винищення ромів тим, що вони нібито є «асоціальними елементами» – переносниками заразних хвороб, злодіями та грабіжниками, бродягами, жебраками, саботажниками та закоренілими ледарями і як такі становлять небезпеку для німецького тилу, громадського порядку та безпеки. У ряді випадків ромів також звинувачували у шпигунстві на користь «червоних» та підтримці партизанів.

В. Лукіяничук вказує, що почалися вбивства ромів в Україні вже в серпні 1941 р. і завершилися навесні 1943 р. Принаймні ми не маємо відомостей про вбивство ромів після квітня 1943 р. У зоні військової адміністрації, де «забезпеченням безпеки» займалися в основному ейнзатцгрупи, роми знищувалися практично відразу після виявлення (перше документально зафіксоване вбивство ромів ейнзатцгрупою мало місце у жовтні 1941 р.).

У Рейхскомісаріаті Україна спочатку ромів не чіпали. Їхнє систематичне знищення на цій території повсюдно почалося в травні – червні 1942 р. Це говорить про те, що, ймовірно, у квітні 1942 р. головнокомандувач СС і поліції в Рейхскомісаріаті Україна (обергруппенфюрер СС Г.-А. Прютцман) здав підчин як із євреями. При цьому якщо частина євреїв перед знищенням використовувалася на примусових роботах, поміщалася в робочі табори, то щодо ромів це правило не діяло – в переважній більшості випадків їх вбивали відразу після захоплення або виявлення, в поодиноких випадках (наприклад, в Сарнах) перед знищенням поміщали в єврей.

У дистрикті Галичина вбивства ромів також почалися червні 1942 р., хоча через повну невизначеність у «ромському питанні» ці вбивства мали не масовий, а спорадичний характер.

Такий самий спорадичний характер мали й вбивства ромів у

Трансністрії, де румунська влада робила ставку на «безкровне» вирішення «ромського питання».

Понад половину всіх жертв становлять роми, депортовані в Україну з Румунії. Власне «українські» роми у загальній кількості жертв становлять приблизно 45%, і приблизно такою самою є питома вага кількості жертв-ромів у довоєнному ромському населенні України.

РОЗДІЛ 3. РОМСЬКА ЕТНІЧНА МЕНШИНА В ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

3.1. Підручники для 6-9 класів

Чинний Державний стандарт базової середньої освіти презентує 9 освітніх галузей, в числі яких громадянська та історична освітня галузь [40].

Мета згаданої освітньої галузі полягає в розвитку особистості здобувача освіти шляхом осмислення минулого, сучасності та зв'язків між ними, взаємодії глобальних, загальноукраїнських і локальних процесів, а також у формуванні особистості, що ідентифікує себе як громадянина України з активною громадянською позицією на демократичних, патріотичних засадах, що поважає права та свободи людини, визнає цінність верховенства права та нетерпима до корупції в різних її проявах.

Важливість та цінність громадянської та історичної освітньої галузі полягає в її винятковій ролі в процесі підтримки здатності здобувачів освіти до орієнтації в складних, мінливих та насичених викликами умовах суспільного середовища. Мета громадянської та історичної освітньої галузі полягає в формуванні покоління, здатного до критичного мислення, до розуміння історичних процесів, до протистояння дезінформації та активної участі в житті суспільства.

На думку О. Пишко та О. Фурман, незалежно від того, яку логіку побудови буде мати обрана модельна програма, яким буде порядок досягнення обов'язкових результатів навчання та його зміст, доречним буде викладання матеріалу з історії України, пов'язане з подіями всесвітньої історії та дотримання україноцентричного підходу у вивченні історії.

Вчителі історії в умовах Нової української школи постали перед дилемою, у виборі шляхів вивчення історії України в 5-9 класах. Згідно з

Типовою освітньою програмою для 5-9 класів закладів загальної середньої освіти від 19.02.2021 можуть вивчатися навчальні предмети «Вступ до історії України та громадянської освіти», «Історія України. Всесвітня історія» (6, 7-9 класи), чи інтегрований курс: «Досліджуємо історію і суспільство» (6 клас), «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти» (6 клас), «Історія: Україна і світ» (7-9 клас), «Інтегрований курс історії та громадянської освіти» (7-9 класи). Заклад освіти самостійно обирає один із варіантів.

У підручнику інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної середньої освіти «Досліджуємо історію і суспільство» авторського колективу на чолі з О. Пометун, в §21 «Як змінювалися село і місто від минулого дотепер» є одна згадка про ромів. В завданні з рубрики «Досліди» здобувачами освіти згідно з описом Дмитра Яворницького виявити чому ярмарки приваблювали людей. В описі Д. Яворницького згадуються різні етноси (українці, німці, євреї, цигани, болгары, вірмени), що проживали на теренах України та ярмаркували на свято Петра й Павла. Таким чином, роми згадуються в підручнику історії як етнос, що проживав на території України. У зносі трактується слово «цигани». Автори підручника дають пояснення, що під словом «цигани» мається на увазі «роми». Таким чином здобувачам освіти надається пояснення, що назва «цигани» має історичний та побутовий характер, проте в умовах сьогодення така назва ромської спільноти є неприйнятною та дискримінаційною.

Аналізуючи підручники курсу «Історія України. Всесвітня історія» за 6 клас, було виокремлено теми, що вивчаються, зокрема в підручнику авторів О. Бандровського, В. Власова, О. Данилевської. Так, в 6 класі вивчається історія стародавнього світу і, закономірно, що роми і ромський народ не згадуються.

В підручнику інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти «Україна і світ: вступ до історії та громадянської освіти» автора І. Щупака поданий текст практичного заняття: «Повсякдення, традиції та звичаї народів світу». Автори пропонують завдання типу «Уявний тур», в якому завдання учнів полягає в уважному розгляді фото експонатів музеїв. Далі здобувачам освіти пропонується визначити традиції чи звичаї, що відтворюють представлені артефакти, а також здійснити добір власних ілюстрацій-експонатів та провести за ними віртуальну екскурсію. Так, до уваги учнів пропонувалися різні артефакти:

- африканська ритуальна маска (Народний музей у м. Празі);
- писанка (музей Писанки у м. Коломиї);
- лялька-мотанка (музей етнографії в м. Варшаві);
- клOMPI, взуття Голландії (музей клOMPIв в м. Олдензалі);
- статуя Ваджрадхари (Столичний музей в м. Пекіні);
- традиційний інструмент волинка (музей м. Нортумберленді).

Проте серед експонатів віртуальних музеїв немає тих, що пов'язаний з побутом ромської національності. Хоча представники цієї спільноти проживають на території України і учням було б корисно про це дізнатися [96].

У цьому ж підручнику автори в §66 розкривають тему «Гендер. Шовінізм. Расизм. Дискримінація. Толерантність», подаючи трактування згаданих понять у тексті, а також завдання для виконання. В якості документального джерел пропонується фотокопія Валуєвського циркуляру 1863 р. про заборону українських книжок, фотографія виступу Мартіна Лютера Кінга у 1963 р. здобувачам освіти пропонується ознайомитися з уривком тексту його промови та поміркувати, що вплинуло на зміну поглядів суспільства на расову дискримінацію у США. Так, автори опираються на події, що відбувалися в США, не згадуючи шовінізм та

дискримінацію ромської спільноти, які є повсюдним явищем.

Зміст підручників «Історія України» для 7 класів А. Галімова, О. Гісема, О. Мартинюка, присвячений середнім вікам на теренах України. Тобто у підручниках розкривається виникнення та становлення Русі- України, історія Русі- України наприкінці X – у першій половині XI століття, в другій половині XI-першій половині XIII століття, Волинсько- Галицьке князівство (« держава Романовичів»), Руські землі у складі східноєвропейських держав XIV- XV століть та Кримське ханство.

Автор підручника для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів «Історія України» В. Власов у змісті підручника в параграфі, присвяченому українським землям у складі Австрійської імперії, їх адміністративно- територіальному устрою, національному та соціальному становищу ромську спільноту побіжно згадує лише один раз. Це зроблено у підрозділі 2 цього параграфу, де визначаються особливості національного та соціального становища українців під владою Австрійської монархії.

На момент, коли Буковина була приєднана до Австрії, українці проживали у її північній та західній частинах, а загалом демографічна картина була досить різноманітною. За даними 1774 р. населення Північної Буковини було представлене 69% українців, 26% румунів, а решта представлена німцями, євреями, вірменами, ромами тощо. Тобто чисельний склад ромського населення не був уточнений.

Ще в одному з підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з курсу «Історія України», автором якого є О. Струкевич також є згадка про ромів у тому з самого контексті, як в і підручнику В. Власова. Проте на відміну від автора Віталія Власова, Олексій Струкевич у підручнику наводить уже уточнені дані.

Так, розглядаючи національний склад населення півдня України наприкінці XVIII ст., автор повідомляє, що більшістю були українці, які

складали 71,5%. Решта населення Степової України була представлена росіянами (9%) та молдованами (9%), вірменами (3-4%) та ромами (3-4%), сербами, поляками, болгарами, німцями, грузинами, євреями, угорцями – до 1% кожна зі спільнот. Важливим аспектом є те, що автори підручників, які були видані в 2017 році, назвали представників ромської общини «циганами».

Автори підручників для 9 класу О. Гісем та О. Мартинюк, а також О. Пометун, Н. Гупан та І. Смагін у змісті параграфів, присвячених культурі України, розвитку театрального, музичного, образотворчого мистецтва та архітектури в першій половині XIX ст. згадують ромів як суб'єктів художнього зображення. Так, згадується у цьому контексті творчість Тараса Шевченка, авторству якого належить картина «Циганка-ворожка», де зображена ромська жінка з дитиною [69, с. 93].

О. Гісем та О. Мартинюк також є авторами підручника «Історія України» для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії в 9 класі. В змісті підручника поглибленого рівня роми згадуються в тому самому контексті, що й у підручнику для класів без поглибленого вивчення.

Ніяким чином ромська спільнота не згадується у підручниках для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з курсу «Історія України» авторами Н. Сорочинською, О. Гісем, О. Реєнт, О. Малій, Ф. Турченко, В. Мороко.

3.2. Підручники для 10-11 класів

В підручнику з історії України для 10 класу авторок Г. Хлібовської, М. Крижановської та О. Наумчук за рівнем стандарту представлений

навчальний матеріал в хронології Перша світова війна (1914 рік) – завершення Другої світової війни (1945 рік.). Підручник відповідає чинній програмі. Висвітлюючи питання геноциду, автори представили до уваги учнів окремий підрозділ у підручнику. Матеріал підрозділу доповнений ілюстративним матеріалом – фотографією Бабиного Яру в жовтні 1941 року. Зміст підрозділу в основному акцентований на тому, що знищенню підлягали євреї. Вжито назву геноциду, якому дали назву представники єврейської спільноти – «Голокост», згадані дні в які проводилися ліквідації, розстріли. Зазначена також кількість жертв Голокосту в Україні – 1,4 млн. осіб.

На сторінках підручника повідомляється, що для розправ над військовополоненими та цивільними особами нацистським керівництвом були створені спеціальні формування – айнзатцгрупи.

В змісті підрозділу також йдеться про порятунок єврейського населення, переховування євреїв від нацистів. Також наводяться дані про кількість врятованих осіб – 17 тис. чоловік. Увага приділена також окремим особистостям, що стали на порятунок представників єврейської спільноти. Авторки підручника повідомляють також про нагороду «Праведник народів світу», ілюструючи фотографією цієї нагороди. Згадані такі відомі постаті як настоятелька греко-католицького монастиря ігуменя Йосифа (Олена Вітер), митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький.

Основна увага авторів зацентована на тому, що масового знищення зазнали євреї, хоча на самому початку підрозділу є коротка згадка, що полонені вояки Червоної армії були відправлені до таборів для військовополонених, а цивільне населення потрапляло до концентраційних таборів. Наголошується, що до концтаборів потрапляли люди різних націй та віросповідань – євреї та цигани, а також ті, хто виявляв прихильність до радянської влади, комуністи, активісти спротиву окупаційній владі.

Зауважимо, що цей підручник є доповненим виданням підручника історії України авторів І. Бурнейко, Г. Хлібовської, М. Крижановської, О. Наумчук 2018 року. В новій редакції і в першому виданні матеріал підрозділу, присвяченому масовому винищенню військовополонених та цивільних матеріал ідентичний і не зазнав змін чи доповнень.

Розглянемо ще один з чинних підручників для 10 класів закладів загальної середньої освіти з історії України за рівнем стандарту – це навчальний посібник авторів Олени Пометун та Нестора Гупана, виданий в 2018 році. На сторінках підручника є 4 згадки про ромську спільноту та її представників [68].

Параграф 33 згаданого підручника присвячений становленню та особливостям окупаційного режиму нацистської Німеччини в Україні. Перша згадка про представників ромської спільноти була пов'язана зі встановленням «нового порядку». Йдеться про розподіл населення за категоріями. Окупаційною владою люди були розподілені на «необхідне населення», що складалося з німців з райху, фольксдойчів й тих, хто на них працював і «зайвих їдців», до яких віднесли євреїв, ромів, непрацездатних місцевих жителів.

Друга згадка у підручнику авторства О. Пометун та Н. Гупана про ромське населення була пов'язана з масовим знищенням людей та Голокостом. Автори зазначили, що в'язнями концентраційних таборів були лише особи з числа військовополонених, а й цивільні особи, серед яких були ті, хто був у русі опору щодо окупаційного режиму. Також автори зазначають, що до концтаборів потрапили особи, що на думку нацистської влади були «расово-неповноцінними народами», а саме євреями чи ромами [68].

Автори в якості джерельної бази наводять покази, взяті в слідчій справі генерал-лейтенанта К. Буркхардта, що в минулому був комендантом тилу 6-

ї німецької армії, а також спогади Л. Островського, що був в'язнем концтабору на вул. Керосинній міста Києва.

Після чого автори сконцентрували увагу на темі Голокосту, проте про Калі траш згадки немає. Також наводяться чисельні дані щодо кількості жертв з акцентом на те, що на території України була знищена четверта частина з числа загальних жертв Голокосту в Європі. Також пояснюється походження назви «Голокост» («знищення вогнем»), наводяться спогади жертви геноциду Д. Пронічевої, яка вижила в Бабиному Яру (29 вересня 1941 р.) та німецького інженера Г. Гребе про розстріл євреїв (5 жовтня 1942 р.) в місті Дубно. Автори наводять інформацію про гетто в різних містах України, про порятунок та переховування єврейського населення, а також наводять задокументовану інформацію, представлену в рубриці «Судова хроніка» газети «Одеська правда» за 1941 р. І знову автори О. Пометун та Н. Гупан поверхово згадують ромів як жертв знищення окупаційною владою нацистської Німеччини. «Окрім євреїв, нацисти розстрілювали циган, військовополонених, комуністів, українських націоналістів та інших, кого вважали зайвими на цьому світі». Натомість самому Голокосту автори присвячують три сторінки параграфу.

У підрозділі «Культура в роки війни» вже згаданого параграфу 33 з підручника історії України для 10 класів закладів загальної середньої освіти за рівнем стандарту авторів О. Пометун та Н. Гупана знаходимо ще одну згадку про ромів України. Ця згадка представлена в свідченнях історика В. Абраїмова про нелегкі умови навчання евакуйованих дітей разом з місцевими дітьми (удмурти, татари, росіяни) на території Росії, Туркменії, Казахстану, Киргизії, Грузії та інших союзних республік. Серед евакуйованих дітей були українці, білоруси, поляки, євреї, цигани.

В підручнику за інтегрованим курсом на рівні стандарту «Україна і світ» в авторства Мар'яна Мудрого та Олени Аркуші до уваги читачів

представлений в розділі 6. «Друга світова війна: перебіг і результати» підрозділ 3. «Міграції, матеріальні та демографічні втрати внаслідок війни». В підрозділі авторами тезово обґрунтовані найважливіші чинники, що протягом війни визначили втрати населення України [63].

Конкретний та вичерпний опис отримали депортації на звільнених від нацистських окупантів територіях України, куди повернувся комуністичний режим, зокрема кримських татар (киримли) – цій темі присвячені дві сторінки у змісті підручника. У рубриці «Погляд історика» автори процитували статтю Г. Бекірової «Депортація кримських татар як геноцид», в яких авторка обґрунтовує злочинність нацистської та комуністичної політики, їх геноцидальний характер. При цьому авторка, процитована у рубриці, зазначає «Невибаглива нацистська ідеологія цинічно і відверто пропагувала принципи ненависті до окремих народів і груп – євреїв, циган, слов'ян, комуністів, поставивши на чільне світу фігуру істинного арійця – «біляву бестію», вище і найдосконаліше досягнення людства. Ті, хто відрізнявся від цього прекрасного ідеалу, знищувалися нацистами без найменших докорів сумління і душевних мук...». Ось таку майже непомітну згадку про ромів знаходимо. Тобто поміж іншим зазначається факт, що «расово неповноцінні» були піддані знищенню. Ні статистичних даних, ні конкретних фактів автори не навели.

Зауважимо, що і підручнику М. Мудрого та О. Аркуші доволі розлого розкрита тема Голокосту. На цей матеріал автори відвели окремий параграф з підрозділами «Політика «остаточного вирішення єврейського питання: нацистська расова теорія та методи її реалізації», «Гето, концтабори, табори смерті. Трагедія Бабиного Яру в Києві» «Опір Голокосту. Праведники народів світу. Діяльність митрополита Андрея Шептицького», представлений на 6 сторінках. Зміст параграфу доповнений рубриками «Особа в історії» (Анна Франк), цитатами з документальних

джерел, спогадів очевидців (Малаков Д. «Кияни. Війна. Німці», «Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане»), фотоматеріалами (фото угорських євреїв, що прибули до табору смерті Аушвіц в 1944 р., портрет рабина Давида Кахане).

Методичний апарат підручника містить низку завдань та запитань, які вчитель може застосувати при проектуванні уроку, наприклад на розкриття ключових понять («гето», «концентраційний табір», «табір смерті»), проблемні питання, завдання на роботу з різними джерелами інформації тощо.

Проте виникають закономірні питання до авторів, що так детально та методично грамотно розкрили тему геноциду однієї етнічної спільноти, проте обійшли увагою інші. Автори буквально одним словом згадали іншу спільноту ромську, підтримуючи її невидимість в історії України та у всесвітній історії.

Аналогічна ситуація викристалізовується при аналізі підручників «Історія України» для 10 класу закладів загальної середньої освіти за профільним рівнем та за рівнем стандарту В. Власова та С. Кульчицького.

Загалом, автори чинних підручників історії України демонструють ще один суттєвий недолік, який на сучасному етапі є показником дискримінаційних світоглядних позицій – це неймінг. Всі автори підручників називають представників ромської спільноти «циганами», що надає негативної конотації, закріплює стереотипи та історичні упередження щодо представників ромської громади. Вживання назви «цигани» на сторінках чинних підручників активізує та закріплює у вжитку мову ворожнечі здобувачів освіти.

Олександр Гісем в підручнику інтегрованого курсу за рівнем стандарту «Історія: Україна і світ» наголошує на тому, що крім євреїв, расової дискримінації з 1935 р. зазнали представники ромської громади в

Німеччині. Також уточнено кількість ромів, що на той час проживали в Німеччині – 20 тис. осіб. Автор вживає назву «роми», «ромський». Також він вказує, що об'єктом геноциду під час Другої світової війни на території України стали також представники ромської громади. У підручнику авторів Н. Сорочинської та О. Гісема для 10 класу згадки про ромів не знаходимо взагалі.

РОЗДІЛ 4. ТРАГЕДІЯ РОМСЬКОГО НАРОДУ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ

4.1. ЗСУ, волонтерство

Як вже було сказано вище, громадські організації до повномасштабного військового вторгнення РФ в Україні наводять дані про проживання від 200-400 тис. осіб ромської національності. Найбільша кількість ромів проживала в Закарпатській та Одеській областях. Наступне місце за чисельністю ромського населення займали Донецька та Харківська області, які першими стали епіцентром бойових дій.

Ромський активіст засвідчив, що евакуація ромських сімей з м. Мерефа, Харків та інших міст Харківської області відбувалася в умовах постійного артилерійського обстрілу, що робило неможливою організацію колони. Зорганізувати колону активісти змогли лише за межами міста, багатьом біженцям вдалося взяти лише документи та харчі на перший час.

Згідно з даними, наданими Донецькою ОВА, станом на 1 січня 2022 на Донеччині представники ромської спільноти компактно проживали в Маріуполі, Бахмуті, Краматорську, Вугледарі, Торецьку, Часовому Яру,

селища міського типу Красногірці, Новотроїцькому, Ольгинці та селах Кропивницькому, Стрітенці, Дмитрівці, в Маріупольському районі.

На поточний момент представники ромської спільноти з зони активних бойових дій та окупації вимушено переселені на Захід України. Так, представники ромської спільноти міста Вугледар оселилися в Ужгороді за сприяння та підтримки Благодійного фонду «Благо».

Роми, що проживали в Луганській, Сумській, Чернігівській, Запорізькій, Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській, Київській областях і місті Києві також були вимушені переселитися.

Більшість осіб ромської національності, внутрішніх переселенців приймають в Закарпатській області. Прихистком для біженців стали молитовні будинки протестантських громад, спеціально організовані громадськими організаціями шелтери, у своїх будинках біженців приймали місцеві представники ромської громади.

За інформацією Закарпатської ОВА систематично відбуваються зустрічі представників ромських громадських організацій, лідерів ромських поселень з представниками ОВА, інших органів місцевої влади, а також в місцях, де компактно проживають роми.

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну зумовило активну участь ромів у волонтерському русі. Ромські громади не зважаючи на те, що належать до вразливої категорії через низький рівень забезпеченості, відсутність документів, дискримінацію та упередження, змогли самоорганізуватися та допомогти іншим, серед яких роми та українці.

Представники ромської спільноти здійснювали волонтерську діяльність за різними напрямками, які ми розглянемо нижче.

Ромські офіційні та неформальні об'єднання та окремі представники надавали гуманітарну допомогу. Так, представниками ромських общин були зібрані та розподілені продукти харчування, одяг, ліки на потреби

внутрішньо переміщених осіб та місцевого населення. Так, в Закарпатській області представниками ромських громад були облаштовані місця для проживання біженців із зон бойових дій.

Ромські громади евакуювали та розміщували переселенців та біженців, надаючи транспортні засоби, надавали допомогу, вивозячи людей з прифронтових та окупованих територій України. Ромські табори та громади стали місцем прихистку для внутрішньо переміщених осіб будь-якої етнічної приналежності.

Ромські волонтерські організації та їхні представники надавали правову допомогу, зокрема щодо оформлення та відновлення втрачених документів, статусу внутрішньо переміщеної особи, отримання соціальних виплат. Однією з таких організацій став Ромський жіночий фонд Чіріклі («Пташка»), а також правозахисники з місцевих громад.

Ще одним напрямом волонтерства ромських спільнот стало надання медичної та психологічної підтримки військовослужбовцям та цивільним особам, зокрема сім'ям евакуйованих з зон активних бойових дій.

Представники ромських організацій та окремі особи проводили збори коштів та лікарських засобів для потреб військових.

Важливим напрямом волонтерської роботи ромських громад та їх окремих представників стала інформаційна та адвокатська діяльність. Волонтери та громадські організації надавали біженцям консультації щодо їхніх прав, оформлення допомоги від державних інституцій та організацій міжнародного рівня. Активісти волонтерського брали участь на міжнародних заходах щодо подолання дискримінаційних явищ, спрямованих на ромів в умовах війни.

Волонтерська діяльність ромів під час війни також розгорталася для забезпечення потреб Збройних сил України та військовослужбовців. Ромські волонтери долучалися до зборів коштів на аптечки для бійців,

транспортні засоби, екіпірування, пристрої радіоелектронної боротьби (РЕБ), FPV- дрони, тощо. Також ромські спільноти у співпраці з релігійними громадами проводили спільні акції на адресне забезпечення запитів військових бригад, частин.

Активістами волонтерського руху серед ромів стали представники Ромського жіночого фонду «Чіріклі», що має 30-річний досвід роботи з ромами в Україні, а також досвід міжнародної співпраці. Ромський жіночий фонд «Чіріклі» надавав всі ці роки освітню, правову, адвокаційну підтримку окремим ромам та ромським громадам. В межах гуманітарного напрямку діяльності фонду «Чіріклі» під час повномасштабного вторгнення військ РФ до України представники фонду надавали продуктові пакети, предмети першої необхідності та гігієнічні засоби, задовольняючи важливі потреби ромських родин, внутрішньо переміщених осіб, як особливо вразливих категорій. Ця діяльність була реалізована під егідою Global Giving Fund. Також гуманітарна діяльність включала надання психологічної допомоги згаданим категоріям. Допомога була надана близько 50 тис. особам. Приблизно 2,5 тис. осіб завдяки фонду «Чіріклі» знайшли прихисток та отримали медичні послуги.

За повідомленням онлайн медіаресурсу romaia.org.ua активістами фонду «Чіріклі» проводилося соціологічне опитування та збір інформації серед ВПО ромської національності з метою подальшої ефективної підтримки у облаштуванні у місті Страсбург (Швейцарія). Попередньо представниками фонду для цих ромських сімей була організована евакуація та консультування, а також юридична допомога та реєстрація закордоном з метою надання приймаючими державами тимчасового прихистку.

«Чіріклі» за підтримки Roundtable, у співпраці з Радою Європи та Уповноваженим з прав людини посприяли 235 особам ромської

національності в поновленні чи первинному отриманні різних документів.

Надаючи інформаційну та психологічну підтримку, фонд «Чіріклі» надавав інформацію щодо перетину кордонів, прав осіб-переселенців, щодо отримання статусу ВПО. У співпраці з Deaconess Foundation 65 тис. порцій теплих страв було роздано в Києві, Одесі, Чернівцях, Харкові та в інших містах. Роздано 4000 продуктових наборів та засобів гігієни. 3000 людей отримали фінансову підтримку та 30 000 консультацій щодо евакуації. 20 тис. осіб отримали консультації та підтримку щодо безпечного проїзду, законодавства про перетин кордону, воєнного стану, особистих документів, гуманітарної допомоги, державної підтримки внутрішньо переміщених осіб, а також щодо того, як залишити країну та шукати притулку в інших країнах. Консультації проводилися особисто, через соціальні мережі та листівки, ромською та українською мовами.

Фонд «Чіріклі» надав інформацію про становище ромів Незалежній міжнародній комісії з розслідування ситуації в Україні в контексті російської агресії. Активісти фонду «Чіріклі» зв'язалися з регіональними та муніципальними органами влади, щоб повідомити їх про спостереження, зроблені на місцях, наприклад, коли деякі роми та інші вразливі люди не мали доступу до державної підтримки для внутрішньо переміщених осіб через дискримінацію.

«Чіріклі» регулярно контактує з органами влади, щоб переконатися, що питання ромів враховуються в програмах та законах, які Україна розробляє під час війни.

Представники «Чіріклі» підготували доповіді для міжнародних та національних ЗМІ, надаючи правдиву інформацію проти російської пропаганди.

Три справи про дискримінацію були передані Омбудсмену з питань

рівності, і «Чіріклі» надав підтримку жертвам та співробітникам Омбудсмена у роботі з цими справами.

З 2022 по 2025 рік об'єднання ромських жінок «Голос Ромні» реалізувало 6 спільних проєктів з різними волонтерськими організаціями в різних областях України.

Спільно з фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» (EVZ) в перші тижні широкомасштабної війни – 9 березня 2022 в Дніпропетровській та Запорізькій областях була надана гуманітарна допомога (набори продуктів та гігієнічних засобів) вразливим ромським родинам.

Ще одним з короткочасних був одноденний проєкту 13 квітня 2022, реалізований в Запоріжжі та Кривому Розі спільно з міжнародною феміністичною організацією MADRE для сімей, що опинилися в скруті та для сімей з ромської громади. В межах проєкту надавалася гуманітарна допомога у вигляді продуктових та гігієнічних наборів жінкам та дітям.

31 жовтня 2022 року під час одноденного спільного гуманітарного проєкту з Корпусом Милосердя (Mercy Corps) в Запоріжжі, Кривому Розі та Ужгороді ромським домогосподарствам, що постраждали через бойові дії та вразливим категоріям, а саме ВПО, багатодітним сім'ям, людям похилого віку, самотніми матерями, людям з інвалідністю була проведена реєстрація для одержання багатоцільової грошової допомоги.

Також «Голос Ромні» спільно з Корпусом Милосердя в Запоріжжі, Кривому Розі, Ужгороді, Мерефі (Харківська область) протягом десяти місяців 2023-2024 рр. здійснювали реєстрацію заявок для отримання грошової допомоги багатоцільового характеру для вразливих категорій ромського населення. Також з межах проєкту надані психологічні консультації та проведені соціальні дослідження у ромській громаді.

Протягом 2023-2025 років у Запоріжжі, Кривому Розі, Ужгороді, Харкові та області «Голос Ромні» спільно з міжнародним об'єднанням

Oxfam був реалізований проєкт, спрямований на роботу ромськими сім'ями родини у забезпеченні їхніх гуманітарних потреб. Учасники проєкту отримали продуктові та гігієнічні набори, дрова для опалення в зимовий період. Ромським родинам надавалася медична допомога, сприяння у підписанні декларацій з сімейними лікарями, проводилися інформаційні консультації для ромської спільноти щодо вакцинування, профілактики респіраторних хвороб. Також за цим проєктом надавалися бізнес-гранти для ромів для початку чи відновлення бізнесу.

З початку повномасштабного вторгнення РФ «Голос Ромні» надали більше 13 тис. особам продуктові набори, 4200 особам – набори з гігієнічними засобами, а 23 тис. осіб була надана фінансова допомога. Організація «Голос Ромні» також підтримувала ромські громади, надаючи опалювальні засоби, павербанки, фільтри для води та теплі ковдри.

Таким чином можна зробити висновок, що волонтерство представників ромських громад та приватні ромські волонтерські ініціативи вирішували важливі завдання. Так, здійснюючи волонтерську діяльність роми виявляли свою підтримку України та громадянську свідомість, допомагаючи військовослужбовцям та цивільному населенню. Волонтерство представників ромських спільнот є свідченням активності ромів як громадян України, долаючи таким чином етнічні стереотипи та упередження проти них, заперечуючи громадянську індіферентність та соціальну вразливість.

Встановлений факт служби представників ромської спільноти в лавах Збройних сил України в російсько-українській війні. Наразі державою не офіційно не збираються статистичні дані щодо етнічної приналежності військовослужбовців.

Інформація про службу осіб ромської національності в Збройних силах України на сучасному етапі з початку повномасштабного вторгнення

зібрана у ході діяльності правозахисних організацій, у ході збору журналістами матеріалів, на основі публічних заяв.

В 2025 р. правозахисна організація ADC Memorial називає приблизну кількість ромів-військовослужбовців – 1 тис. осіб.

Згідно з <https://hromadske.ua>, що посилається на слова військовослужбовця Віктора Ільчака, що є представником ромської громади Ужгорода, роми служать на передовій, а також інструкторами на військовий полігонах, здійснюючи навчання та тренування нових бійців.

В 2024 році військовослужбовці ромського походження в інтерв'ю британському видання The Guardian заявили, що воюють декілька тисяч ромів, без вказівки на конкретну кількість.

Суспільно-політичне онлайн ЗМІ «Українська правда» та ромський медіаресурс Romea.cz («Роми на війні: ромські солдати захищають Україну під ромським прапором») опублікували статтю про дев'ятьох військовослужбовців рома, які з перших днів повномасштабного вторгнення з'явилися до територіального центру комплектування та соціальної підтримки та попри наявність відстрочок до військової служби як багатодітних батьків стали добровольцями ЗСУ. Спочатку згадані представники ромської громади несли службу в військовій частині з ремонту та обслуговування техніки. Згодом була створена окрема бойова рота в 128 окремії гірсько-штурмовій бригаді, до складу якої увійшли згадані роми. Бійці у якості за свій кошт придбали позашляховик з маскувальними засобами для вирішення логістичних та евакуаційних задач під реєстраційним номером «Барон 1» на південно-східному напрямку фронту. У інтерв'ю бійці визнали, що спочатку зіштовхнулися з дискримінаційними проявами та упередженнями на свою адресу від товаришів по службі, проте завдяки співучасті у бойових діях ситуація змінилася. Деякі бійці носять нашивки з державним прапором України та

ромським прапором.

Неможливість точного встановлення етнічної приналежності до ромської громади військовослужбовців ЗСУ пояснюється тим, що роми – частина населення, що зазнають дискримінації та етнічних стереотипів, а тому не всі військовослужбовці визнають, що вони мають ромське походження, натомість називаючи себе молдованами, українцями, румунами.

Важливо брати до уваги той факт, що зазначені кількісні показники є приблизними не мають офіційного підґрунтя, а є експертними гіпотезами, адже Міністерство оборони України не надає даних стосовно розподілу військовослужбовців за етнічним складом.

В новинах, отриманих з hromadske.ua, є інформація щодо загиблих військовослужбовців ЗСУ, представників ромської громади, серед яких Андрій Салко, 46 років (Ужгород), Олексій Тирпак, 24 роки (Тур'я Пасіка), Михайло Корольович, 23 роки (Мукачево), Владислав Аміт, 34 роки (Ужгород), Юрій Вароді, 25 років (Ужгород).

4.2. Роми – творці новітніх символів російсько-української війни

На сучасному етапі попри дискримінаційні настрої та упередження представники ромської спільноти стають творцями новітніх символів російсько-української війни. Саме роми стали інфоприводом для новин на початку повномасштабного вторгнення військ РФ.

Це була інформація про те, що ніби то представники ромської спільноти з с. Любимівка вкрали танк армії російської федерації. 26 лютого 2022 року в на телеграм каналах та в соціальних мережах був опублікований пост зі скріншотом з приватної переписки.

Уже наступного дня новина потрапила в ефір телеканалу 1+1, де повідомили, що інцидент стався в Любимівці Каховського району Херсонської області з чисельною громадою кримських ромів.

В той же день популярний телеграм-канал «Ху#вий Херсон» опублікував оновлену версію події, в якій було уточнено, що йдеться, власне, не про викрадення ромами танка. Було зазначено, що танк був розібраний до неробочого стану, і це зробили роми з місцевими українцями.

Новина швидко набула вірусного характеру і репостилася, набуваючи популярності на платформах новин та користувачами соціальних мереж в різних країнах. Цю новину репостив у соцмережі Twitter на своїй сторінці Президент Польщі Анджей Дуда.

«Викрадення» танка надихнуло на створення великої кількості пісень патріотичного характеру, мемів, жартів, анімацій, мерчу, гумористичних шоу та стендапів, що активно поширювали в соцмережах блогери та пересічні користувачі, а також був репост на офіційній сторінці Збройних Сил України. Фраза «Цигани вкрали танк» стала популярним інтернет-мемом.

Проте в ході критичного аналізу всіх подробиць згаданої події виникають численні питання, пов'язані з перевіркою правдивості подібної інформації, що практично неможливо умовах війни та окупації населеного пункту не є можливою. Разом з тим, якщо опублікувати такі відомості, то людям, причетним до цієї події, може загрожувати небезпека.

Проте широкий розголос інциденту в медіа світового рівня не викликає сумнівів і робить таким чином ромів творцями новітніх символів сучасної історії України. Ця подія стала однією з найобговорюваніших у війні Росії проти України, що пов'язана з ромами.

Журналісти телеканалу «Перший Західний» навіть провели інтерв'ю з

кримським ромом Борисом Оглу, який стверджував, що до інциденту з танком мали причетність його родичі з Херсонської області: «Один рома старшого віку знав, як заправляються танки, і люди його змогли заправити, завезти додому та розібрали на чорний металобрухт. Його маса складала приблизно 45 тонн» [98].

Подія викрадення російського танка ромами швидко увійшла до топу світових новин, вийшовши за межі країни і здобувши популярність в таких країнах як Польща, Словаччина, Румунія та Молдова. Ця новина перетворилася на медіаподію глобального рівня.

Попри те, що інцидент відбувся три роки тому, пам'ять про нього збереглася в нових втіленнях. Зокрема ця подія лягла в основу для театральної постановки, представленої в 2023 р. колаборацією творчого колективу Kherson Theater Lab та ромського культурного центру «Romano Than».

Театральна постановка побувала на гастролях в Європі, зокрема презентована в Берліні, Гермерсгаймі, а 15 грудня 2024 року її прем'єра відбулася в Україні, в місті Львові.

Вважаємо саму ж подію з викраденням російського танка самобутньою сучасною інтерпретацією популярної історії про поцуплений ромським ковалем у римських легіонерів цвях, яким вони мали пробити голову Христа, і у якій образ Христа інтерпретований в образі України.

ВИСНОВКИ

Отже, проблема ромів у наукових дослідженнях має свою історію та традиції. Перші згадки про ромів в Україні датуються кінцем XVI – XVIII ст. та мають характер нотаток, згадок, що містять у собі описи життя в кочових таборах. Також роми згадуються у податкових та адміністративних документах. Системного характеру ромські студії набули наприкінці XIX – на початку XX ст. в мовознавчих та етнографічних розвідках, метою яких було вивчення побуту, традицій, звичаїв, фольклору, говірок та культури.

У міжвоєнний період вивченню ромів присвячені роботи М. Костюшко, О. Баранникова, О. Германо, Л. Берга, В. Філоненка. Протягом доволі короткого часу зроблено багато досліджень, що не втратили свою наукову цінність. Так, наприклад, М. Костюшко досліджував побут, мову, соціальні та демографічні особливості в ромських спільнотах. О. Баранников розкрив головні заняття ромів з осілим та кочовим способами життя, вказував на високий ступінь асиміляції з українцями. О. Германо став автором видання «Бібліографія про циган. Показчик книг та статей з 1780 до 1930 рр.». Праці Л. Берга надають інформацію про чисельність, розселення, проживання та соціально-економічне становище ромів Бессарабії. В. Філоненко присвятив дослідження кримським ромам.

По завершенню Другої світової війни тема ромів не виходила за межі вивчення культури, а саме театрів та музичної мистецької діяльності. Проблематика вивчення ромів в Україні здобула актуальність роки незалежної України. Книги, статті Г. Ємець та Б. Дяченко, О. Данілкина, О. Белікова, Н. Зіневич, О. Войтенко, І. Тарнавського, В. Лукіянкук, О. Козакової, М. Тяглою та інших присвячені історії ромів, зневаженому

геноциду «Калі Траш».

Розглядаючи документальні та наукові джерела, важливо відзначити, що джерельна база історії ромського народу в Україні ґрунтується на документах державних органів, зафіксованих усних свідчень, згадок в періодичних виданнях, етнографічних та фольклорних розвідках, творах мистецтва. Цікавим для дослідників є Гетьманські універсали, документи інституцій Гетьманщини, адже в них відображена інформація про міграційні процеси, рід занять та правове становище ромів. Документи Російської імперії зберігають свідчення про події XVIII – XIX століття. Ці документальні матеріали зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві (ЦДІАК), Львові та інших архівних установах України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), державних архівах кожної області. Інформація з архівів Австро-угорської імперії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехії також є суттєвим пластом у вивченні історії ромів в Україні, адже територіально землі України у різні історичні епохи перебували під юрисдикцією цих державних формацій. Виняткову роль відіграють документи радянського періоду, адже в них відображена політика Радянського Союзу стосовно ромів. В матеріалах НКВС та МВС міститься інформація про міграційні та репресивні санкції, політику паспортного обліку, заходи з примусу до осілости, свідчення про створення шкіл для ромів, закладів культури. Усні історичні свідчення, спомини у значній мірі доповнюють інформацію, взяту з офіційних джерел. Вони роблять погляд на історію чіткішим та об'єктивнішим, адже походять від першої особи. Джерельну базу історії ромів в Україні також складають етнографічні розвідки здійснені в XIX-XX ст.

Серед джерел історії ромів ключову роль відіграють преса та періодичні видання XIX ст. Матеріали чехословацької, польської,

румунської преси дають змогу знайти згадки про ромський народ в міжвоєнний період. У виданнях радянського періоду відображена офіційна парадигма щодо ромського питання, забарвлена пропагандизмом, політичні намагання створити нову ромську ідентичність, підкорену офіційному курсу СРСР. Винятковою цінністю володіють документальні пам'ятки трагедії Калі Трашу, матеріали радянських слідчих комісій та органів, документи окупаційної влади, адміністративних та дорадчих органів, міжнародних досліджень, оскільки містять інформацію про депортації та репресивні заходи, місця масових страт та поховань ромського народу в Україні. Вивчення цих джерел дає змогу розкрити на широкий загальний характер та масштаби трагедії які раніше не були відомі.

Вивчення особливостей інтеграції ромів в українське суспільство показало, що за даними Омбудсмена та лідерів ромських громадських та правозахисних організацій та общин, станом на 2021 рік, згадується кількість 200-400 тис. осіб ромської національності. В різних областях України компактно проживають більше 3 тис. ромів. Ромська спільнота в Україні диференційована за субетнічними групами та включає влахів, кишинівців, келдерарів, кримів, ловарів, сервів, сервітика рома, синті, унґріко рома, урсарів. Роми в Україні виявляють різноманіття в діалектичному та конфесійному плані, сповідуючи православ'я, мусульманство, протестантизм. Також спостерігається неоднорідність серед ромського населення в рівні володіння ними ромською, та українською мовами. Визначений ряд проблем, що перешкоджають соціальній інтеграції осіб ромської національності: документування ромської меншини, проблеми, пов'язані з доступом до медичного обслуговування, соціальної та правової допомоги, житлово-комунального обслуговування компактних поселень, питання доступності якісної освіти всіх її рівнів, а також безробіття, нелегальне працевлаштування.

Через низький рівень соціальної інтеграції ромської спільноти в український соціум роми мають статус «вразливої групи». Цю проблему потрібно вирішувати через активні заходи державної політики в цій сфері. Малоефективна державна політика щодо інтеграції представників ромської спільноти в українське суспільство спричинила значну соціальну дистанцію стосовно ромського населення, міжетнічні стереотипи та конфлікти на етнічному ґрунті.

Вивчення історія ромського геноциду «Калі траш» («Чорний жах») показало, що вбивства ромів в Україні почалися вже в серпні 1941 р. та завершилися навесні 1943 р. У зоні військової адміністрації, де «забезпеченням безпеки» займалися в основному ейнзатцгрупи, роми знищувалися практично відразу після виявлення. політика нацистів стосовно ромів в Україні мала репресивний характер, на неї впливали не лише директиви, що надавала центральна влада, а й також відрізнялася від регіону до регіону в своїй реалізації, яка подекуди опиралась на місцеві ініціативи, що надає неоднозначності антиромській кампанії

В часи нацистської окупації Україна мала свій поділ. Так, більша частина українських земель утворила Рейхскмісаріат «Україна». На землях, що сьогодні належать Івано-Франківській, Львівській і Тернопільській областях був утворений дистрикт «Галичина», що став частиною генерал-губернаторства із центром в Кракові. До Румунії були включені території південного заходу України («Трансністрія»). Закарпатську Україну в жовтні 1939 року окупували угорські війська. В тих регіонах, що потрапили у підпорядкування військової адміністрації здійснювалися найінтенсивніші дії щодо вирішення «циганського питання». Чітких інструкцій центральних поліцейських органів нацистської Німеччини щодо поводження з ромами на окупованій території України, не виявлено.

Політика нацистів стосовно ромів в Україні мала репресивний

характер, на неї впливали не лише директиви, що надавала центральна влада, а й також відрізнялася від регіону до регіону в своїй реалізації, яка подекуди опиралась на місцеві ініціативи, що надає неоднозначності антиромській кампанії

Доля ромів практично нічим не відрізнялася від долі євреїв. Як і євреї, роми підлягали тотальному винищенню, лише за свою етнічну приналежність. Оскільки роми ділилися на кочових та осілих, то теоретично передбачалося різне ставлення до цих груп. Однак на практиці жодної різниці між осілими та кочовими ромами не робилося, та їх поголовне винищення було питанням лише часу. Мотивувалося тотальне винищення ромів тим, що вони нібито є «асоціальними елементами» – переносниками заразних хвороб, злодіями та грабіжниками, бродягами, жебраками, саботажниками та закоренілими ледарями і як такі становлять небезпеку для німецького тилу, громадського порядку та безпеки. У ряді випадків ромів також звинувачували у шпигунстві на користь «червоних» та підтримці партизанів.

Аналіз підручників історичної освітньої галузі для 6-9 класів закладів загальної середньої освіти показав, що одних підручниках роми згадуються як етнос, що проживав на території України. У текстах можуть надаватися трактування слова «цигани», пояснення, що під цим словом маються на увазі «роми», проте в умовах сьогодення така назва ромської спільноти є неприйнятною та дискримінаційною. В підручниках історичної освітньої галузі для 6-8 класів роми і ромський народ не згадуються.

Ніяким чином ромська спільнота не згадується у більшості підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з курсу «Історія України». В одному з підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів з курсу «Історія України», автором якого є О. Струкевич також є згадка про ромів у тому з самого контексті, як в і підручнику В. Власова. Проте на

відміну від автора Віталія Власова, Олексій Струкевич у підручнику наводить уже уточнені дані. Автори підручників для 9 класу О. Гісем та О. Мартинюк, а також О. Пометун, Н. Гупан та І. Смагін у змісті параграфів, присвячених культурі України, розвитку театрального, музичного, образотворчого мистецтва та архітектури в першій половині XIX ст. згадують ромів як суб'єктів художнього зображення. В змісті підручника поглибленого рівня роми згадуються в тому самому контексті, що й у підручнику для класів без поглибленого вивчення. Отож, на сторінках підручників закладів загальної середньої освіти для 5-9 класів простежується цілковита «невидимість» ромів та їхньої історії.

Не набагато кращий стан справ показав аналіз підручників 10-11 класів. Виявлено, що підручники відповідають чинній програмі, мають багатий методичний апарат. Більшість авторів на сторінках підручників досить детально висвітлюють питання геноциду, відводячи на ще окремі параграфи, розділи, доповнюють їх ілюстративним матеріалом, фрагментами документів, фотографіями, свідченнями очевидців. Проте суттєвим недоліком є те, що основна увага авторів зацентована на масовому знищенні єврейського населення. Автори наголошують, що до концтаборів потрапляли євреї та роми як представники «расово-неповноцінних народів», а також прихильники до радянської влади, комуністи, активісти спротиву окупаційній владі. Проте ромів як жертв геноциду нацистської Німеччини згадують побіжно. До авторів виникають питання, через детальне та методичне грамотне розкриття теми геноциду однієї етнічної спільноти та ігнорування геноциду іншої. Автори практично не згадують іншу ромську спільноту, підтримуючи її невидимість в історії України та у всесвітній історії.

Також, автори чинних підручників історії України демонструють суттєвий недолік, який на сучасному етапі є показником дискримінаційних

світоглядних позицій – це неймінг. Всі автори підручників називають представників ромської спільноти «циганами», що надає негативної конотації, закріплює стереотипи та історичні упередження щодо представників ромської громади. Вживання назви «цигани» на сторінках чинних підручників активізує та закріплює у вжитку мову ворожнечі здобувачів освіти.

Трагедія ромського народу в російсько-українській війні ми розглядали в таких аспектах як участь ромів у ЗСУ, волонтерстві та ромів як творців новітніх символів російсько-української війни. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну зумовило активну участь ромів у волонтерському русі. Більшість осіб ромської національності, внутрішніх переселенців приймали в Закарпатській області. Прихистком для біженців стали молитовні будинки протестантських громад, спеціально організовані громадськими організаціями шелтери, у своїх будинках біженців приймали місцеві представники ромської громади. Представники ромської спільноти здійснювали волонтерську діяльність за різними напрямками. Ромські офіційні та неформальні об'єднання та окремі представники надавали гуманітарну допомогу, облаштовували місця для проживання біженців із зон бойових дій, евакуювали та розміщували переселенців та біженців, надаючи транспортні засоби, допомогу, вивозячи людей з прифронтових та окупованих територій України. Ромські табори та громади стали місцем прихистку для внутрішньо переміщених осіб будь-якої етнічної приналежності. Ромські волонтерські організації «Чіріклі», «Голос Ромні» та їхні представники надавали правову допомогу, зокрема щодо оформлення та відновлення втрачених документів, статусу внутрішньо переміщеної особи, отримання соціальних виплат.

Таким чином можна зробити висновок, що волонтерство представників ромських громад та приватні ромські волонтерські

ініціативи вирішували важливі завдання. Так, здійснюючи волонтерську діяльність роми виявляли свою підтримку України та громадянську свідомість, допомагаючи військовослужбовцям та цивільному населенню. Волонтерство представників ромських спільнот є свідченням активності ромів як громадян України, долаючи таким чином етнічні стереотипи та упередження проти них, заперечуючи громадянську індиферентність та соціальну вразливість.

Встановлений факт служби представників ромської спільноти в лавах Збройних сил України в російсько-українській війні. Наразі державою не офіційно не збираються статистичні дані щодо етнічної приналежності військовослужбовців. В 2025 р. правозахисна організація ADC Memorial називає приблизну кількість ромів-військовослужбовців – 1 тис. осіб

Неможливість точного встановлення етнічної приналежності до ромської громади військовослужбовців ЗСУ пояснюється тим, що роми – частина населення, що зазнають дискримінації та етнічних стереотипів, а тому не всі військовослужбовці визнають, що вони мають ромське походження, натомість називаючи себе молдованами, українцями, румунами. В новинах, отриманих з hromadske.ua, є інформація щодо загиблих військовослужбовців ЗСУ, представників ромської громади.

На сучасному етапі попри дискримінаційні настрої та упередження представники ромської спільноти стають творцями новітніх символів російсько-української війни. Саме роми стали інфоприводом для новин на початку повномасштабного вторгнення військ РФ. Це була інформація про те, що ніби то представники ромської спільноти з с. Любимівка вкрали танк армії російської федерації. 26 лютого 2022 року в на телеграм каналах та в соціальних мережах був опублікований пост зі скріншотом з приватної переписки. «Викрадення» танка надихнуло на створення великої кількості пісень патріотичного характеру, мемів, жартів, анімацій, мерчу,

гумористичних шоу та стендапів, що активно поширювали в соцмережах блогери та пересічні користувачі, а також був репост на офіційній сторінці Збройних Сил України. Фраза «Цигани вкрали танк» стала популярним інтернет-мемом.

Широкий розголос інциденту в медіа світового рівня не викликає сумнівів і робить таким чином ромів творцями новітніх символів сучасної історії України. Ця подія стала однією з найобговорюваніших у війні Росії проти України, що пов'язана з ромами. Вважаємо саму ж подію з викраденням російського танка самотужню сучасною інтерпретацією популярної історії про поцуплений ромським ковалем у римських легіонерів цвях, яким вони мали пробити голову Христа, і у якій образ Христа інтерпретований в образі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Бароном будеш» : ромський військовий у лавах ЗСУ. URL : <https://surl.li/ftmvix> (дата звернення 03.07. 2025)
2. «У ромів є неписаний закон – не воювати. Але ми не загарбники, а захищаємо свою країну!». Як закарпатські роми воюють на фронті». URL : <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/11/09/7375506/> (дата звернення 03.07. 2025)
3. Angrick A. Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941–1943. Hamburg, 2003. S. 346.
4. Bundesarchiv Berlin, B 162. Dok. Sammlung UdSSR. Bd. 410. S. 530.
5. Headland R. Messages of Murder: A Study of the Reports of the Einsatzgruppen of the Security Police and the Security Service, 1941–1943. London, Toronto : Associated University Press, 1992. 303 p.
6. Institutul central de statistică, Referat № 55.452. Documente privind deportarea. 2004. T.1. P.55.. Vol. 2. P. 26–28.
7. Zimmermann M. Rassenutopie und Genozid: die nationalsozialistische «Lösung der Zigeunerfrage». Hamburg : Christians, 1996. S. 274–275.
8. Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Е. Білий камінь з чорної катівні : Голокост ромів Закарпаття. Ужгород : Вид-во О. Гаркуши, 2006. 146 с.
9. Антисемітизм і ромофобія в Україні : проблеми і рекомендації / Ольга Веснянка, Олена Грабовська, В'ячеслав Лихачов (ред.-упор.), Марія Ясеновська. Київ, 2018. 50 с.
10. Бабин Яр : пам'ять на тлі історії : альб.-кат. мультимедійної вист. до 75-річчя трагедії / Музей історії м. Києва, Укр. ін-т нац. пам'яті, «Українсько-єврейська зустріч», Громад. ком. для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру ; упоряд. В. Нахманович. Київ : Laurus, 2017. 252 с. : кольор. фот.

11. Бабин Яр. Історія і пам'ять / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса, Нац. ун-т «Києво-Могилянська Академія», Центр дослідж. історії та культури східноєвроп. єврейства ; за ред. : В. Гриневича, П.-Р. Магочія. 2-ге вид. Київ : Дух і Літера, 2017. 352 с. : іл., фот.
12. Бадрак Л. С. Доля ромської родини на тлі Другої світової війни : [родина Марценкевичів : І. А. Марценкевич, О. А. Марценкевич]. Усна історія : теорія, практика та перспективи : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф., 25–26 жовт. 2022 р., м. Вінниця / Вінниц. обл. військ. адмін., Департамент гуманіт. політики, Упр. культури та креативних індустрій, ВОУНБ ім. В. Отамановського. Вінниця, 2023. С. 65–67.
13. Бакальчук В. О. Актуальні виклики процесу інтеграції ромської спільноти в українське суспільство. Аналітична записка. Національний інститут стратегічних досліджень. Дата оновлення: 08.12.2018. URL : [http:// old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Bakalchuk-5683e.pdf](http://old2.niss.gov.ua/content/articles/files/Bakalchuk-5683e.pdf) (дата звернення : 03.07.2025).
14. Бамбула В. Циганська доля – що вітер в полі. Нерідні діти світу. Переяслав-Хмельницький : СПД «Карпук С. В.», 2005. 192 с.
15. Бандровський О., Власов В., Данилевська О. Історія України. Всесвітня історія : підруч. для 6-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2023.- 256 с. : іл., карти.
16. Бекірова Г. Депортація кримських татар як геноцид. Сучасні дискусії про Другу світову війну : Збірник наукових статей та виступів українських і зарубіжних істориків / упоряд. та редакц. матеріалів Я. Грицак, П. Кендзьор, С. Турканик. Львів, 2012. С. 104–105.
17. Бессонов Н. Геноцид ромів у Чернігівській області України. Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4

жовтня 2016 р. С. 27-45.

18. Беліков О. Роми у радянській Україні міжвоєнної доби (1920-1930-ті рр.). Геноцид ромів України в період Другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація : Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. С. 9–26.
19. Беліков О. Роми у радянській Україні міжвоєнної доби (1920-1930-ті рр.). Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 9-26.
20. Беліков О. В. З історії циганського населення Донбасу. Нові сторінки історії Донбасу : Ст. Кн. 7 / Голов. ред. З. Г. Лихолобова. Донецьк, 1999. С. 261–268.
21. Беліков О. В. Народні вірування та забобони в релігійному світогляді українських циган. Історія релігій в Україні : Матеріали XI міжнародної конференції : У 2 кн. Львів : Логос, 2001. Кн. 1. С. 15–17.
22. Беліков О. В. Релігійні вірування українських циган. Історія релігій в Україні : Матеріали VIII міжнародного круглого столу 11-13 травня 1998 р. Львів : Логос. С. 20–21.
23. Беліков О. В. Цигани України. Історія та постановка проблеми. Сходознавство. 1999. № 7–8. С. 191–198.
24. Беліков О. В. Циганське населення України (XVI-XX ст.) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк : Донецький національний університет, 2003. 231 с.
25. Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2018. 256 с. : іл.
26. Васильків І. Д., Басюк О. Я., Гінкул Г. С., Грисюк Л. А., Димій І. С.,

- Іртищева О. А., Костікова М. І., Паршин І. Л., Шеремета Р. В.. Досліджуємо історію і суспільство : підручник інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2022. 224 с. : іл.
27. Вільчинська З. Наша історія. Адміністративно-територіальний устрій, суспільно-політична історія Козятинщини в контексті історії України з найдавніших часів до сьогодення. Вінниця : Вінницька картографічна фабрика, 2013. 912 с. : карти, фотогр.
28. Власов В. С. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Літера ЛТД, 2017. 304 с.
29. Власов В. С., Кульчицький С. В. Історія України (профільний рівень) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Літера ЛТД, 2018. 304 с.
30. Войтенко О. Геноцид ромів у навчальних курсах МОН України та неформальні практики увічнення трагедії в освітянському процесі. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 2 (6). С. 141-147.
31. Галімов А.А., Гісем О.В., Мартинюк О.О. Історія України : підруч. для 7 класу закл. загал. серед. освіти. Харків: Вид-во «Ранок», 2024. 224 с.
32. Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945) : монографія ; Укр. академія іст. наук [та ін.]. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2018. 656 с.
33. Гісем О. В. Історія : Україна і світ (інтегрований курс, рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал, серед, освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 256 с. : іл.
34. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Харків : Вид-во «Ранок», 2017. 256 с. : іл.
35. Гісем О. В., Мартинюк О. О. Історія України : підручник для 9 класу

- загальноосвітніх навчальних закладів. Харків : Вид-во «Ранок», 2017. 288 с. : іл.
36. Годований Є. Ф. Долинами Марківки та Вільшанки : історичні долі людей та поселень західного Крижопілля : нариси. Одеса : Друкарський дім, 2011. 336 с.
37. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі : наук. часоп. № 1(15) / відп. ред. М. Тяглий. Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2017. 185 с. : фот.
38. Гон М. Особливості геноцидів першої половини ХХ ст. Історія в школах України. 2009. № 5. С. 44–48.
39. Грандке С. Стратегії виживання ромів під час націонал-соціалістичних переслідувань у дистрикті «Галичина» у 1941-1944 рр. Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 46-98.
40. Данілкин О. Культура циган України : минуле і сучасність. Київ : Контекст, 2001. 77 с.
41. Державний архів Чернігівської області, ф. Р–3001, оп. 1, спр. 22, арк. 28. Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині / Упоряд. Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко. Чернігів, 2000. С. 46.
42. Державний стандарт базової середньої освіти. URL : <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>
43. Джонс А. Геноцид. Вступ до глобальної історії / пер. з англ. К. Дисси. Київ : Дух і Літера, 2019. 674 с.
44. Дорогами пам'яті : як організувати меморіальні візити до місць масових поховань (з досвіду проекту «Захистимо пам'ять») / Упоряд. Педан-Слепухіна О.Л. Київ : Український центр вивчення історії

Голокосту, 2020. 128 с.

45. Ємець Г., Дяченко Б. Циганське населення Закарпаття. Ужгород : Карпати, 1993. 86 с.

46. Закарпатська обласна державна адміністрація URL : <https://carpathia.gov.ua/ua> (дата звернення 07.07. 2025)

47. Закарпатський обласний благодійний фонд «Благо» URL : <https://blago.in.ua/> (дата звернення 07.07. 2025)

48. Захистимо пам'ять. Захист та меморіалізація масових поховань часів Голокосту в Україні / уклад. : А. Уманський, О. Круглов. [Київ] : [б. в.], [2019]. 64 с. : іл., фот.

49. Зіневич Н. До питання про специфіку геноциду ромів на українських землях у роки Другої світової війни. Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі. 2009. № 2 (6). С. 148–163.

50. Зіневич Н. Етнічними роми, цигани в сучасному українському науковому дискурсі. Das amen godi pala Lev Cerenkov. Romani historija, chib taj kultura / Eds. K. Kozhanov, M. Oslon, D. W. Halwachs. Graz, 2017. С. 484–500.

51. Зіневич Н. Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 16. Київ, 2008. С. 415–439.

52. Зіневич Н. О. Цигани в Україні : формування етносу і сучасний стан. Український історичний журнал. 2001. № 1. С. 40–52.

53. Зіневич Н. О. Циганський етнос в Україні (історіографія та джерела) : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / НАН України ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2005. 250 с.

54. Казанська А. Роль ромських молодих активістів у формуванні та

- збереженні історичної пам'яті. Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 190-193.
55. Коваль Г. П., Коваль О. Г. Знищення фашистами ромів в окупованій Україні в 1941 – 1944 роках : погляд через десятиліття. Миколаїв. 2022. 66 с.
56. Козакова О. Дослідження проблеми геноциду українських ромів у зарубіжній історіографії. Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 99-109.
57. Козакова О. В. Доля українських циган у часи Другої світової війни в сучасній українській історіографії. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 343-346. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_38_70.
58. Кроу Д. Історія циган Східної Європи та Росії. Київ : Мегатайт, 2003. 376 с.
59. Левитас И. Неразгаданные тайны Бабьего Яра. Еврейские вести. 1993. № 17/18.
60. Лукіяничук В. Ю. Сінті та роми в умовах тоталітарного нацистського режиму. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2017. Вип. 47. С. 147-152. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2017_47_30.
61. Лутц Б. Д., Лутц Д. М. Цигани як жертви Голокосту. URL : <https://surl.luh/gfplpe>
62. Малаков Д. Кияни. Війна. Німці. Київ : Амадей, 2010. 364 с. С. 61–62.
63. Матеріали на тему Нацистський геноцид ромів на території України 1941 – 1944 рр. / авт.-укл. Л. Штекляйн : перекл. Л. Даниленко. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту ; Берлін :

- Просвітницька організація з питань пам'яті та миру, 2023. 40 с.
64. Молодіжна агенція з адвокації ромської культури «АРКА» URL : <https://arca.org.ua> дата звернення (07.07. 2025)
65. Моторна І. Депортація румунських ромів до Трансністрії (1942-1944 рр.) : реконструкція подій, увічнення пам'яті, перспективи дослідження. Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 194-207.
66. Мудрий М. М., Аркуша О. Г. Історія : Україна і світ : (інтегрований курс, рівень стандарту) : підруч. для 10-го класів закладів загальної середньої освіти. Мудрий. Київ : Генеза, 2018.288 с. : іл., карти.
67. На війні з Росією поліг 23-річний доброволець Михайло Корольович з ромської мукачівської громади. URL : <https://surl.li/rchwds> (дата звернення 03.07. 2025)
68. Об'єднання ромських жінок «Голос Ромні» URL : <https://voiceofromni.com.ua/> (дата звернення 05.07. 2025)
69. Панченко Я. Історія про поцуплений російський танк. Резонанс та мистецьке відображення. URL : <https://arca.org.ua/uk/posts/storya-pro-potsuplenij-rosjskij-tank-rezonans-ta-mistetske-vdobrazhennya> (дата звернення 20.06. 2025)
70. Панченко Я. А. Основные статистические показатели цыган Херсонской области 2016-2017 гг. (опыт этносоциологического исследования) / Науч. ред., предисл. И.Ю. Махотина. Днепр : Середняк Т.К., 2017. 110 с. URL : http://www.irf.ua/content/files/yanush_research.pdf
71. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни : зб. док., матеріалів та спогадів / Укр. центр вивчення історії Голокосту, Міжнар. фонд «Взаєморозуміння і толерантність» ;

- авт.-упоряд. М. Тяглий. Київ : Вид. Іваненко С. В., 2013. 208 с. : фот.
72. Пишко О., Фурман О. Методичні рекомендації щодо вивчення предметів (інтегрованих курсів) громадянської та історичної освітньої галузі у 5 класі нової української школи. URL : <https://share.google/vlqqSmJ19f8OakDmV>
 73. Подольський, А. Місця пам'яті Голокосту в Україні : тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення. Політичні дослідження. 2021. № 1. С. 106–122.
 74. Пометун О. І., Гупан Н. М. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класів закладів загальної середньої освіти. Київ : УОВЦ «Оріон», 2018. 256 с. : іл.
 75. Пометун О. І., Гупан Н. М., Смагін І. І. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : УОВЦ «Оріон», 2017. 288 с. : іл.
 76. Пометун О. І., Малієнко Ю. Б., Ремех Т. О. Досліджуємо історію і суспільство : підруч. інтегрованого курсу для 5 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : Видавничий дім «Освіта, 2023. 176 с. : іл.
 77. Расулова О. До окупації роми Херсонщини були аполітичними. Зараз вони донатять на ЗСУ та йдуть служити. URL : <https://surl.li/qlyyts> (дата звернення 06.07. 2025)
 78. Реальна історія: Як роми вкрали танк. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=WwzMy7XwO8E> (дата звернення 02.07. 2025)
 79. Реєнт О. П., Малій О. В. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2017. 272 с. : іл., карти.
 80. Розпорядження КМУ від 11.09.2013 № 701-р «Про затвердження

- плану заходів реалізації Стратегії захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року» [Електронний ресурс]. Верховна рада України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/701-2013-%D1%80>
81. Роми в умовах війни в Україні. URL : <https://dess.gov.ua/romy-v-umovakh-viyny-v-ukraini/>
 82. Роми : міфи та факти : навч.-метод. посіб. для вчителя з протидії ромофобії / Укр. центр вивчення історії Голокосту ; авт.-упоряд. : О. Войтенко, М. Тяглий. Київ : КБІЦ, 2018. 140 с. : іл.
 83. Ромський Жіночий Фонд «Chiridi» URL : <https://chirikli.com.ua> (дата звернення 05.07. 2025)
 84. Снайдер Т. Чорна земля. Голокост як історія і застереження / пер. з англ. : П. Білак, О. Камишникова, Т. Родіонова. Київ : Медуза, 2017. 400 с.
 85. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України [рівень стандарту] : підручник для 10 кл. закладів загальн. серед. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2018. 256 с. : іл.
 86. Сорочинська Н. М., Гісем О. О. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2017. 272 с. : іл.
 87. Соціальний атлас ромських громад Харківщини. URL : http://justic.kh.ua/home_2_3589/
 88. Сторожко Т. Побут ромів України в період нацистської окупації у дитячих спогадах. Геноцид ромів України в період Другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація : Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. С. 111–125.
 89. Сторожко Т. Роми України в період нацистської окупації. Геноцид

- ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 101-115.
90. Стратегія сприяння реалізації прав і можливостей осіб, які належать до ромської національної меншини, в українському суспільстві на період до 2030 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2021-%D1%80#top>
 91. Струкевич О. К. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Грамота, 2017. 240 с. : іл.
 92. Тарнавський І. Політика румунської влади щодо циган на окупованих українських землях (1941–1944 рр.). Київські історичні студії. 2015 (1). С. 84–90. URL : <https://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/18>
 93. Турченко Ф. Г., Мороко В. М. Історія України : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2017. 384 с. : іл., карти.
 94. Турянин Я. Параїмос, Калі Траш чи Самударіпен? Чорна сторінка в історії циганського народу. Геополітика України: історія і сучасність. 2015. Вип. 2. С. 183-190. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/gpuis_2015_2_22.
 95. Тяглий М. «Маленька» трагедія на узбіччі «великих історій»: геноцид ромів на Волині (1941–1944 рр.). Літопис Волині. 2023. Вип. 28. С. 34-55. URL : <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.05>
 96. Тяглий М. «Непомітні жертви». Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 5-8.
 97. Тяглий М. Окупаційна політика та доля ромів України. Україна в Другій світовій війні : Погляд з XXI століття. Київ : Наукова думка,

2011. Кн. 2. С. 864–897.

98. Тяглий М. Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни : Збірник документів, матеріалів та спогадів. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. 208 с.; іл.

99. Тяглий М. Роми : Геноцид. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 288–289.

100. Тяглий М. Ставлення місцевого населення в окупованій Україні до переслідуваних ромів (1941-1944). Геноцид ромів України в період Другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація : Матеріали науково-практичної конференції (Київ, 4 жовтня 2016 р.). Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. С. 126–158.

101. Указ Президента України № 201/2013 Про Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року. ВРУ. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/201/2013>

102. Фрейзер А. Цигани : монографія / пер. з англ. А. Онишко. Київ : Всесвіт, 2003. 360 с. : іл.

103. Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль : Астон, 2023. 292 с. : іл.

104. Церемонія пам'яті репресованим під час Голокосту ромам «Будемо жити, ромале». Зовнішні справи. 2017. № 8. С. 62.

105. Циркуляр губернатора дистрикта Галиція від 25 лютого 1942 р. Державний архів Львівської області (ДАЛО). ф. Р–35. оп. 12, спр. 19, арк. 18.

106. Щупак І. Я., Власова Н. С., Секиринський Д. О., Кронгауз В. О., Посунько А. М., Павловська-Кравчук В. А. Україна і світ : вступ до

- історії та громадянської освіти : Підручник інтегрованого курсу для 6 класу закладів загальної середньої освіти. Київ : УОБЦ «Оріон», 2023. 56 с. : іл.
107. Як роми захищають Україну на фронті - The Guardian. URL : <https://surl.li/dwoyug> (дата звернення 03.07. 2025)
 108. Янковенко О. Геноцид ромів : фондово-джерельний контент та особливості експозиційної презентації в Національному музеї історії України у Другій світовій війні. Геноцид ромів України в період другої світової війни : вивчення, викладання, комеморація. Матеріали науково-практичної конференції м. Київ, 4 жовтня 2016 р. С. 208-223.
 109. Януш Огли «Туман». 93 бригада «Холодний Яр». Бат.»Алькатрас» URL : <https://www.youtube.com/watch?v=kbmE5cMIVjE> (дата звернення 04.07. 2025)
 110. Ярмолюк О. О. Візитів Ю. М. (Не)видимість геноциду ромів на сторінках шкільних підручників історії України. The VII International scientific and practical conference «Current problems of modern inventions and theories», October 13-15, 2025, Sofia, Bulgaria. Pp. 29-33. URL : <https://eu-conf.com/en/events/current-problems-of-modern-inventions-and-theories>
 111. Ярмолюк О. О. Візитів Ю. М. Роми України. (Не)видима історія на сторінках шкільних підручників історії України. Abstracts of VI International Scientific and Practical Conference. Prague, Czech Republic. Pp. 39-42. URL : <https://eu-conf.com/en/events/scientific-trends-in-the-development-of-modern-technologies-and-inventions/>
 112. Рома України: голоси з пекла війни. Дискримінація, епідемія, війна. URL : <https://adcmemorial.org/en/publications/roma-ukraini-golosi-z-pekla-vijni-diskriminacziya-epidemiya-vijna/> (дата звернення 07.07. 2025)

ДОДАТКИ

Додаток А

Розробка уроку

Тема: Роми України: (не)видима історія у шкільних підручниках історії.

Мета

Ознайомити учнів із проблемою репрезентації ромів у шкільних підручниках.

Розвивати критичне мислення та навички аналізу навчальних текстів.

Формувати толерантне ставлення до національних меншин та розуміння важливості інклюзивної історії.

Завдання

Виявити, як і чи згадуються роми у підручниках історії України.

Обговорити причини (не)видимості ромів у навчальних наративах.

Порівняти український досвід із європейськими практиками включення історії меншин.

Сформулювати пропозиції щодо інтеграції ромської історії у шкільну освіту.

Структура уроку (45 хв)

1. Організаційний момент (2 хв)

Привітання, постановка теми та мотивація: «Чи всі народи України ми бачимо на сторінках підручників?»

2. Актуалізація знань (5 хв)

Міні-опитування: які національні меншини учні знають?

Чи зустрічали вони згадки про ромів у підручниках?

3. Вивчення нового матеріалу (15 хв)

Коротка розповідь учителя про історію ромів в Україні (походження, переслідування, Голокост ромів, сучасність).

Демонстрація уривків із підручників (де роми згадуються або відсутні).

Обговорення: чому ця група часто залишається «невидимою»?

4. Практична робота (15 хв)

Робота в групах:

Група 1: знайти згадки про ромів у підручниках (аналіз текстів).

Група 2: визначити, які теми відсутні (культура, Голокост, сучасність).

Група 3: запропонувати, як можна інтегрувати ромську історію у шкільний курс.

5. Узагальнення та рефлексія (5 хв)

Презентація результатів груп.

Обговорення: чому важливо бачити історію меншин у підручниках?

6. Домашнє завдання

Написати коротке есе: «Чому важливо включати історію ромів у шкільні підручники?»

Або створити постер «Роми України: частина нашої історії».

Очікувані результати

Учні усвідомлюють проблему (не)видимості ромів у шкільних підручниках.

Формують навички критичного аналізу навчальних матеріалів.

Розвивають толерантність та інклюзивне мислення.

Додаток Б

Методичні рекомендації

1. Джерела для підготовки

Підручники історії України (різних років видання: радянські, пострадянські, сучасні).

Матеріали правозахисних організацій (наприклад, «Право на освіту», «Ромський жіночий фонд»).

Дослідження про Голокост ромів та їхню історію в Україні.

Європейські приклади інтеграції історії меншин у шкільні програми (наприклад, матеріали Ради Європи).

2. Візуальні матеріали

Карти розселення ромів в Україні.

Фото ромських громад, культурних заходів, традицій.

Ілюстрації з підручників (де роми згадуються або відсутні).

Постери/інфографіка «Роми - частина історії України».

3. Інтерактивні вправи

Аналіз тексту: дати учням уривки з підручників і попросити визначити, чи згадуються роми, як саме.

Дискусія «Чому невидимі?»: учні обговорюють причини замовчування історії ромів.

Рольова гра: учні уявляють себе авторами підручника і додають розділ про ромів.

Метод «Прес»: кожен учень формулює тезу «Чому важливо включати історію ромів у підручники» і аргументує її.

4. Питання для обговорення

Чому історія ромів часто відсутня у шкільних підручниках?

Як це впливає на наше уявлення про минуле?

Чи можна говорити про дискримінацію через освітні тексти?

Які приклади з інших країн можуть бути корисними для України?

5. Оцінювання

Активність у груповій роботі.

Аргументованість висловлювань під час дискусії.

Виконання домашнього завдання (есе або постер).

6. Рекомендації для вчителя

Підкреслювати, що роми - невід'ємна частина історії України.

Використовувати інклюзивну термінологію («роми», «ромська громада»).

Створювати безпечний простір для обговорення, уникати стереотипів.

Заохочувати учнів до критичного мислення: не лише читати підручник, а й ставити питання «чому так написано».

Додаток В

Сценарій інтерактивної вправи «Роми у підручнику»

Мета

Навчити учнів критично аналізувати навчальні тексти.

Показати, як відсутність або поверхове згадування певної групи впливає на наше уявлення про історію.

Сформувати навички аргументованої дискусії.

Хід вправи (15–20 хв)

1. Вступ (2 хв)

Вчитель: «Сьогодні ми спробуємо подивитися на підручники очима дослідників. Чи всі народи України ми бачимо на їхніх сторінках? Чи є ті, хто залишився невидимим?»

2. Робота з текстами (7 хв)

Учні отримують короткі уривки з підручників (наприклад, про етнічний склад населення, про Другу світову війну, про культуру).

Завдання: знайти, чи згадуються роми. Якщо згадуються - як саме? Якщо ні - що могло б бути додано?

Репліки для учнів:

«Я знайшов лише одне речення про ромів...»

«У цьому розділі їх взагалі немає...»

«Мені здається, що важливо було б написати про Голокост ромів...»

3. Групова дискусія (7 хв)

Учні діляться на групи:

Група 1: аргументує, чому роми залишаються «невидимими».

Група 2: пропонує, які теми варто додати (культура, переслідування, сучасність).

Група 3: формулює приклади речень/абзаців, які могли б з'явитися у підручнику.

Репліки для дискусії:

«Це замовчування може формувати стереотипи...»

«Якщо ми додамо історію ромів, учні зрозуміють, що вони - частина України...»

«У Європі вже є приклади, де історія меншин інтегрована у програми...»

4. Підсумок (3–4 хв)

Вчитель: «Отже, ми побачили, що роми часто залишаються невидимими у підручниках. Але саме ми можемо змінити це - через критичне мислення, через пропозиції, через інклюзивний підхід. Історія України - це історія всіх її народів.»

Очікуваний результат

Учні усвідомлюють проблему замовчування ромської історії.

Вчаться формулювати аргументи та пропозиції.

Розуміють, що підручник - це не «нейтральний» текст, а продукт вибору й відбору.